

KEMALPAŞAZÂDE'YE GÖRE MÜŞÂKELE SANATI (PROBLEMLER VE ELEŞTİRİLER)

THE ART OF MUSHAKALA ACCORDING TO KAMAL PASHAZADE (ISSUES AND CRITIQUES)

MEHMET FARUK ÇİFÇİ

Dr. Öğr. Üyesi, Bolu İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Bolu, Türkiye
Asst. Prof., Bolu İzzet Baysal University, Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences,
Department of Arabic Language and Rhetoric, Bolu, Turkey

mehmetfarukcifci@ibu.edu.tr
Orcid: 0000-0002-5078-6262

MAKALE BİLGİSİ	ARTICLE INFORMATION
Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
14 Ocak 2020	14 January 2020
Kabul Tarihi	Date Accepted
20 Nisan 2020	20 April 2020
Yayın Tarihi	Published
30 Haziran 2020	30 June 2020
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Haziran	June
Doi	
https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.674844	

ATIF/CITE AS:

Mehmet Faruk Çifçi, "Kemalpaşazâde'ye Göre Müşâkele Sanatı (Problemler ve Eleştiriler)" [The Art of Mushakala According to Kamal Pashazade(Issues and Critiques)], *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University*, 19/1 (June 2020): 119-150.

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. No plagiarism detected.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Divinity Faculty of Hitit University, Çorum, Turkey.
All rights reserved.

Makale dosyası

Makale ses dosyası

The Art of Mushakala According to Kamal Pashazade (Issues and Critiques)

Abstract

This study focuses on Kamal Pashazade's evaluations and criticisms about mushakala and aims to reach his views on the mushakala's theory and practice through these. Because, besides being a literary art, mushakala is also related to al-kalâm and al-tafsir that Kamal Pashazade was well specialized in. So, his approach to this art is important in our opinion. The art of mushakala in Arabic language rhetoric that can be described shortly as using the same word with two different meanings in the same context contains many problems in it as its structure and examples. For example, metaphorical meaning in the second word, the relevance of this metaphor and the nature of this relevance have always been discussed. Kamal Pashazade also did not state his thoughts about the art of mushakala clearly. However, he inclined to the view that it was a kind of metaphor based on the companionship of meanings. So, he analyzed many examples of mushakala in the literature of Arabic language rhetoric in different ways without mentioning the art of mushakala. Naturally, mushakale art in his Tafsir has revealed as the last option in places where real meaning cannot be reached and strong literary arts are not applied. In this context, we can say that Kamal Pashazade has a tendency not to bring such a controversial type of metaphor closer to the Qur'anic commentary. On the other hand, Sari ad-Din al-Misrî responded to his critiques against Mulla al-Fanari, Abu Ya'qub al-Sakkaki and al-Sayyid al-Sharif al-Jürjani about the mushakala art in the same tone by establishing his arguments on solid foundations.

Keywords: Arabic Rhetoric, Kamal Pashazade, Mushakala, Companionship, Ta'wil, Sari ad-Din al-Misri.

Summary

Bedi' discipline is one of three main topics that form the eloquence of the Arabic language. The mushakala that means 'similarity' in the dictionary as literary art in bedi' discipline and is defined as using the same word with two different meanings in the same context is one of the arts that caused controversy among eloquence scholars due to its complex structure. Even if the formal similarity between two words in the same sentence the second word has a different meaning in this art. For example in the sentence "Laugh! The days I will laugh at you are close!" 'laugh' is originally used in the true

sense in the previous sentence. Nevertheless, in the following sentence, the same word means "I will make you regret laughing at me." It is clear that the same word has completely different meanings in two sentences. This art has much more complex examples than which we gave here. Kamal Pashazade (d. 940/1534), Ottoman Shaykh al-Islam, reveals his views which is also the topic of this study by using this kind of example.

Mushakala is an art that has been used frequently in Arabic literature and defined with different names. It is said that is the first rhetorician who used this art which has many examples in the Qur'an, the hadiths and poetry of Jahiliyya with current usage in *bedi'* science is Abu al-Qâsim Maḥmūd ibn 'Umar al-Zamakhsharī (d. 538/1144). However, mushakala took its place and literal definition in the science of *bedi'* by Abu Yaqub Yusuf al-Sakkaki (d. 626/1229). Later, with the additions of Khatib al-Qazwini (d. 739/1338) this definition was expanded and the following one became commonly accepted: "To use the same word with two different meanings in the same context evidentially or imaginary. With this definition, mushakala is divided into two parts, evidential and imaginal mushakala.

Our study is about Shaykh al-Islam Kamal Pashazade's approach to the art of mushakala described above. Kamal Pashazade discussed the subject in depth both in his tractate about mushakala and his other tractates about metaphor. However, he put forward his views in the form of criticism as usual. On the other hand, Kamal Pashazade's Quran Tafsir contains important clues as to where he puts the art of mushakala in interpreting the Qur'anic verses. In this context, it was deemed necessary to address the issue in three stages in this article. Firstly, Kamal Pashazade's works on metaphor were examined and it was tried to determine in which kind of literary art he put the mushakala. In the second stage, it was tried to determine how he described the mushakala. In addition, Kamal Pashazade's critiques based on the art of mushakala and the answers he received are discussed in this section. In the third stage, the Tafsir of Kamal Pashazade was examined and it was tried to determine how he benefited from the mushakala art in interpreting the verses of the Qur'an.

According to the results we have reached, it can be obviously said that the mushakala is a kind of metaphor in Kamal Pashazade's thinking due to the presence of companionship relation between word and meaning.

The main problem of Kemalpaşazâde's work on mushakala is the nature of the companionship relation that brings out the metaphorical meaning in the art of mushakala. Because, a metaphor must be based on an existing

relation. According to Muhammad ibn Hamzah al-Fanari (d. 834/1431), this relation is the connection in the mind, and the companionship of words is its evidence. And according to Hafid al-Herawi (d. 916/1510), this relation is only the connection in the mind. At this point, Kamal Pashazade with reference to Allama al-Taftazani (d. 792/1390) says: "This relation is the companionship, but this is a companionship of meanings, not words". Indeed, with this view, Kamal Pashazade seems to have responded to al-Herawi and al-Fanari both. On the other hand, the Egyptian scholar İbn as-Saig Sari ad-Din al-Daruri (d. 1066/1656), opposed all of this, particularly Kamal Pashazade's view and he argued that the companionship in the art of mushakala is between words.

Another issue on that Kamal Pashazade emphasizes is the deficiency in the description of the mushakala. Because, he finds Sekkaki's description incomplete. According to him, this description does not cover the mushakala between the opposite words. On the other hand, Sari ad-Din defended al-Sakkaki by stating that the literary writers took the most used examples of arts into account and criticized Kamal Pashazade implicitly.

Finally, it should be said that when the Kamal Pashazade's Tafsir is examined, it is understood that he did not accept the mushakala as a suitable art for interpreting the verses of the Qur'an.

Kemalpaşazâde'ye Göre Müşâkele Sanatı (Problemler ve Eleştiriler)

Öz

Bu çalışma Kemalpaşazâde'nin müşâkele hakkındaki değerlendirme ve eleştirilerini konu edinmiş, bunlar üzerinden onun müşâkelenin teorisi ve uygulanması noktasındaki görüşlerine ulaşmayı hedeflemiştir. Zira edebî sanat olmasının yanında tefsir ve kelim gibi ilim dallarını da ilgilendiren müşâkeleye tüm bu alanlara hâkim bir âlim olan Kemalpaşazâde'nin bakış açısı kanaatimizce önemlidir. Arap dili belâgatında kısaca bir mânâyı ona işaret eden bir lafızla değil de söz içinde geçen başka bir lafızla ifade etme şeklinde tarif edilmesi mümkün olan müşâkele sanatı yapısı ve örnekleri itibariyle birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Şöyle ki bu sanatta aynı söz içinde ikinci kez gelen lafzın mecazlığı, bu mecazı sahih hale getiren alâkanın ne olduğu ve bu alâkanın mahiyeti konusu hep tartışılmıştır. Bu noktada Osmanlı Şeyhülislâmı Kemalpaşazâde de müşâkele sanatına dair düşüncelerini açık ve net olarak ifade etmemiş ancak onun kelimelerin medlüllerinin müsâhabetine istinaden bir mecaz türü olduğu görüşüne meyletmiştir. Zira

Arap dili belâgatı literatüründe geçen birçok müşâkele örneğini o, müşâkeleyi telaffuz etmeden farklı şekillerde tahlil etmiştir. Haliyle onun tefsirinde de müşâkele sanatı, hakikî mânaya hiçbir şekilde gidilemeyen ve istiare gibi muhkem edebi sanatların söz konusu olmadığı yerlerde başvurulacak son bir izah yolu olarak kalmıştır. Tabiri yerindeyse Kemalpaşazâde mecâzi ve hakikî anlam arasındaki alâkanın bu denli tartışmalı olduğu bir mecaz türünü Kur'ân âyetlerinin tefsirine yaklaştırmama eğilimindedir. Diğer yandan onun müşâkelenin alâkası, tarifi ve bazı örnekleri üzerinden Molla el-Fenârî, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî ve Seyyid Şerif el-Cürçânî'ye yönelttiği sert eleştirilere Mısırlı âlim Seriyüddîn ed-Derûrî aynı ton ve sertlikte ve argümanlarını sağlam temeller üzerine kurarak karşılık vermeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili Belâgatı, Kemalpaşazâde, Müşâkele, Müsâhabet, Te'vil, Seriyüddin el-Mısrî.

GİRİŞ

1469-1534 yılları arasında yaşayan ve Kemalpaşazâde ya da İbn Kemal olarak tanınan Osmanlı Şeyhülslâm'ı Şemseddin Ahmed (ö. 940/1534) üstlendiği müderrislik, kadılık, kazaskerlik ve şeyhülslâmlık gibi görevlerle ve İslâmî ilimlerin hemen her alanında yazdığı eserlerle tarih ve kültürümüzde iz bırakan ilim ve devlet adamlarındandır. Bir ilim adamı olarak Kemalpaşazâde'nin temayüz ettiği özelliklerinin belki de en başında eserlerinde karmaşık konuları ele alması ve otorite kabul edilen âlimleri çekinmeden eleştirebilmesi gelmektedir.¹

Bu meyanda, Kemalpaşazâde'nin müellefâtı içinde Arap dili belâgatının tartışmalı alanları olan mecaz, istiare, tağlib vb. konuları ihtiva eden çok sayıda risale bulunmakta olup bunlardan biri müşâkeleye ilgilidir. Kendi tabiriyle, 'müşâkele hakkındaki kıl u kâl kabilinden yorumları tafsil etmek, konu hakkındaki işkâl ve şüphelerin üzerindeki perdeyi aralamak'² maksadıyla te'lif ettiği risale konusu itibariyle dikkat çekici olmasının yanında mukaddimede kullanılan iddialı ifadeler dikkate alındığında daha da fazla merak uyandırmaktadır. Diğer yandan onun, mecaz ve istiareye dair risalelerinde ve tefsirinde de müşâkele hakkında önemli ayrıntılara dikkat çektiği görülmektedir.³

¹ Hayatı ve ilmi şahsiyeti hakkında bk. Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2002), 25/238-240.

² İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkîki'l-müşâkele", thk. Huseyn el-Esved, *Mecmû'u Resâli 'Allâme İbn Kemalpaşa*, (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018), 4/143.

³ Ülkemizde özellikle son yıllarda müşâkele hakkında birçok akademik çalışmaya imza atılmış olup bunların en kapsamlısı Kur'an'da Müşâkele Sanatı adıyla Salahattin Yılmaz tarafından

Benzeşme anlamına gelen müşâkeleyi bir manayı ona işaret eden bir lafızla değil de söz içinde geçen başka bir lafızla ifade etme olarak düşünmek mümkündür. Yani iki kelime şeklen aynı, mâna itibariylese farklı olmaktadır.⁴ Mesela: “Sen gül! Benim de sana güleceğim günler yakın!” cümlesinde ‘gül!’ kelimesi ikincide: “Güldüğüne pişman edeceğim!” anlamındadır.⁵ Burada ikinci kelimeyi bu mânada kullanmayı sağlayan ‘söz içinde geçme’ durumu müşâkelede mecazî kullanımı caiz kılan alâka olarak düşünülmekte ve buna müsâhabet denilmektedir. Ayrıca ‘gül’ kelimesi ilk cümlede geçtiği için buradaki müşâkele tahkikidir. “Allah, bir sivrisineği veya daha küçük bir şeyi örnek vermektен hayâ etmez (çekinmez).”⁶ mânasındaki âyette hayânın ‘çekinme’ anlamında kullanılması ise ‘takdirî müşâkele’ türündendir. Çünkü bu âyetin, müşriklerin: “Muhammed’in rabbi sivrisineği örnek vermektен hayâ etmiyor mu?” sözleri üzerine nâzil olduğu düşünülmektedir. Hayâ kelimesinin ilk geçtiği yer mukadder olduğu için bu âyet ‘takdirî müşâkele’ye örnek olmaktadır.⁷ Bunların dışında zıt anlamlı kelimeler arasında cereyan eden müşâkele suretleri de mevcuttur.

İleride daha detaylı aktarılacağı üzere müşâkele birçok farklı örnek formatında karşımıza çıktığı için ulema arasında ihtilafa sebep olmuştur. Bu ihtilafın çıkış noktası müşâkelede hangi alâkaya istinaden mecazî kullanıma cevaz verildiği mevzusudur. Konu biraz daha derinleştğinde ise şayet buna cevaz verilmişse alâkanın isti’ malden sonra nasıl ortaya çıkabildiği meselesi önümüze gelmektedir. Zira alâka önce gelmelidir ki buna istinaden mecazî

2012 senesinde Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda yapılan yüksek lisans tezidir. Diğerleri ise bilimsel makale olup çalışmanın muhtelif yerlerinde onlara atıflar yapılmıştır. Ancak Kemalpaşazâde’nin müşâkeleye yaklaşımı hakkında herhangi bir çalışma tarafımızdan tespit edilememiş, diğer yandan müşâkele hakkındaki çalışmaların çoğunda Kemalpaşazâde’nin görüşlerine ya hiç değinilmediği ya da kısmen işaret edildiği görülmüştür.

⁴ M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, (İstanbul: Gökkuşbu, 2011), 217; Ali Bulut, *Belâgat-i Müyesserâ Meânî, Beyân, Bedî*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 187.

⁵ Bk. Hasan Tefvik Marulcu, “Kur’ân’da Edebî Bir Üslup Olarak Tehekküm ve Müşâkele – Kelâm Açısından Bir Değerlendirme-” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2017/4), 330.

⁶ Ayette geçen ‘femâ fevkahâ’ ifadesi farklı şekillerde tercüme edilmiş olmakla birlikte biz burada Yaşar Kandemir, Halit Zavalısız ve Ümit Şimşek tarafından yapılan meali tercih ettiğimizi ifade etmek istiyoruz. Bk. *Ayet ve Hadislerle Açıklamalı Kur’ân-ı Kerim Meâlî*, çev. Yaşar Kandemir vd., (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), Bakara 2/26.

⁷ Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki ğavâmidî’t-tenzîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Riyâd: Mektebetü’l-‘Ubeykân, 1418/1998), 1/237-238.

mânaya gidilebilsin. Bu noktada ise müşâkil⁸ lafzın kullanımına kapı aralayan alâkanın lafızda değil zihinde aranması gerektiği, dolayısıyla da bunun zihni mücâveret olduğu görüşü tartışmaya açılmaktadır.

Kemalpaşazâde özellikle müşâkele hakkındaki görüşlerini istinbata çalıştığımız risalesinde bu sorulara cevap aramıştır. Ancak bunu yaparken münekkid yönünü ön plana çıkarmış ve görüşlerini Sekkâkî (ö. 626/1229), Teftâzânî (ö. 792/1390), Cürcânî (ö. 816/1413), Molla Fenârî (ö. 834/1431) ve Hafid el-He-revî (ö. 916/1510) gibi âlimlerin ifadeleri üzerinden serdetmiştir. Tabii olarak bu durum onun tam manasıyla ne düşündüğünü anlamayı zorlaştırmıştır. Mamafih Mısırlı âlim Kadı Seriyüddin ed-Derûrî'nin (ö. 1066/1656)⁹ belki ulemayı müdafaa etme belki de Kemalpaşazâde'nin bu eleştirel tavrından rahatsızlığını dile getirme saikiyle kaleme aldığı hissini uyandıran müşâkele risalesi Kemalpaşazâde'nin görüşlerini aralardan çekebilme noktasında büyük kolaylık sağlamıştır.¹⁰

Son olarak ifade edilmelidir ki çalışma Kemalpaşazâde'nin görüşleri bağlamında Sekkâkî'den Fenârî'ye, Kemalpaşazâde'den Seriyüddin el-Mısırî'ye kadar uzanan yaklaşık dört asırlık dönemde müşâkele üzerinden yapılan temel tartışmaların kısa bir özetini sunmaktadır. Kaldı ki bu tartışmalar daha sonra da devam etmiş Siyalkûtî (ö. 1067/1657) ve İsmail el-Konevî (ö. 1195/1781) gibi âlimler de buna dâhil olmuşlardır. Ancak belirtmek gerekir ki muğlak ifadeleri sebebiyle Teftâzânî'nin bu tartışmadaki rolü büyüktür.

⁸ Âdem Yerinde müşâkele hakkında yazdığı kapsamlı makalesinde müşâkelenin üç unsurundan bahseder. Buna göre müşâkelenin unsurları müşâkel, müşâkil ve alâkadır. Bk. Adem Yerinde, "Belagat İlminde Müşâkele Sanatı", *Usûl İslam Araştırmaları* 30 (Aralık 2018), 18.

⁹ Tarihçi Muhibbî'nin (ö. 1111/1699) ifadesine göre Seriyüddin Muhammed b. İbrâhim ed-Derûrî (ö. 1066/1656) Mısır'da döneminin önemli âlimlerinden biridir. Zengin bir ailenin çocuğu olan Seriyüddin ömrünü ilim öğrenmeye ve öğretmeye adanmıştır. Bir müddet Mısır medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra Şeyhülislâm Ahmed b. Yusuf el-Muîd (ö. 1057/1647) onu İstanbul'a davet edip hüsnü kabul ile karşılamış, daha sonra da ona Mısır kadılığını vermiştir. Türkçe ve Farsça'yı ana dili gibi konuştuğuna işaret edilen bu zâtn eserlerinden birisi müşâkele hakkında olup henüz tab'edilmemiştir. Geniş bilgi için bk. Muhammed Emîn b. Fadlullah b. Muhibbiddîn b. Muhammed el-Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser fi a'yânî'l-karnî'l-hâdî 'aşar* (Kahire: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284), 3/317. Bu kısa terceme-i halden anlaşıldığı üzere Seriyüddin el-Mısırî İstanbul'u ve âlimlerini yakından tanıma fırsatını bulmuştur. Bu meyanda onun Kemalpaşazâde'nin eserlerini de mütalaa etmiş olması muhtemeldir. Zira risalelerinden oluşan bir mecmuada Kemalpaşazâde'nin bir ayet tefsirine ta'likli bulunmaktadır ve bu ta'likte Kemalpaşazâde'nin görüşünü müdafaa etmektedir. Bk. Seriyüddin, *Esile ve Cevâbât* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, 1180), 141b.

¹⁰ Buna rağmen Kemalpaşazâde'nin görüşlerini birçok yerde yorumlayarak ve farklı ihtimalleri göz önüne alarak aktarmak durumunda kaldığımızı ifade etmek istiyoruz.

Tüm bunların yanında müşâkelenin âyetleri te'vil için kullanımı söz konusu olduğu için Kemalpaşazâde'nin bu konuda müşâkeleye olan mesafeli duruşuna da son bölümde değinilmiştir.

1. MÜŞÂKELENİN TANIMI, BELÂGATTAKİ YERİ VE ÖRNEKLERİ

Müşâkele belâgat ıstılahında: “أن تذكر الشيء بلفظ غيره لوقوع في صحبته تحقيقاً أو تقديراً” Bir şeyi, tahkiken ya da takdiren beraberinde vâki olması sebebiyle başka bir lafızla zikretmendir.”¹¹ şeklinde tarif edilir. Buradaki (ذكر الشيء بلفظ غيره) ifadesi tüm mecazlar için geçerlidir. Ancak (لوقوعه) kısmındaki harf-i cerr müşâkelenin alâkası olan müsâhabete işaret ederek onu diğer mecazlardan ayırmaktadır.¹²

Müşâkele, lafzın hem hey'eti/şekli hem de medlûlü/mânasıyla ilişkisi sebebiyle farklı mülahazalara neden olmuş, bu yönüyle kelime tekrarına dayalı olduğu için lafzî sanatlardan olduğu izlenimini vermekle birlikte mânanın farklı olması açısından manevî sanatlar içerisinde düşünülmüştür.¹³ Örneğin müşâkeleyi bedî' ilminin bir konusu haline getiren Sekkâki¹⁴ tahsînü'l-kelâm kastıyla yapılan sanatları mânaya ve lafza râci olanlar şeklinde ikiye ayırdıktan sonra müşâkeleye mânaya ait sanatlar arasında yer vermiştir.¹⁵

Diğer yandan müşâkelenin mecazlığı da tartışmalıdır. Şöyle ki Teftâzânî *Miftâh* hâşiyesinde müşâkelenin mecaz veya hakikat, mecaz ve hakikattin dışında üçüncü bir tür ya da müsâhabet alâkasına binâen mecaz olduğunu söylemiş,¹⁶ Siyalkûtî (ö. 1067/1657) ise *el-Mutavvel* hâşiyesinde mecaz olmadığını savunmuştur. Çünkü ona göre lafız bir elbise gibidir ve müşâkelede yapılan

¹¹ Hafîb el-Kazvîni, *el-Îzâh fi ulûmi'l-belâğa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 263. Bu tarif genelde belâgat kitaplarında kabul edilen ve kullanılan tarif olmakla birlikte *Miftâh*'tan günümüze müşâkelenin tarifinde farklılıklar olmuştur. Bu tarifler hakkında bk. Muhittin Elicaık, “Bazı Belâgat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanım ve Tasnifi”, *Sosyalbilimler* 3/2 (Temmuz 2013), 8-14.

¹² İbnü's-Sâiğ, Seriyüddin Muhammed b. İbrâhim ed-Derûri, *Risâle fi'l-müşâkele* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 2a.

¹³ İsmail Durmuş, “Müşâkele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yay., 2006), 32/154; Bulut, *Belâgat-i Müyessera*, 187.

¹⁴ Durmuş, “Müşâkele”, 32/154.

¹⁵ Ebû Ya'kûb Yusuf b. Muhammed b. Ali es-Sekkâki, *Miftâhu'l-'ulûm*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1435/2014), 533.

¹⁶ Taftâzânî, Mas'ûd ibn 'Umar, Sharh al-qism al-thâlith min Miftâh al-'ulûm lil-'Allâmah al-Taftâzânî, (Cambridge: The Houghton Library, Harvard Collage Library 139.8), 314b. <https://curiosity.lib.harvard.edu/islamic-heritage-project/catalog/40-990073453990203941> (Erişim 27 Temmuz 2019). Eserin Türkiye kütüphanlerinde nüshaları olmakla birlikte erişime açık olduğu için bu online kaynak tercih edilmiştir. Nitekim müşâkele risalesinin muhakkiki de tahkikte bu kaynağı kullanmıştır.

iş, mânanın bir elbiseden başka bir elbiseye geçirilmesi, farklı bir surette gösterilmesidir. Mecazda ise lafzın bir mânadan başka bir mânaya nakli söz konusudur. Bu yönüyle müşâkele mühassinât-ı mâneviyyededir.¹⁷ Bu görüşü daha önce benzer ifadelerle Taşköprüzâde (ö. 968/1561) de savunmuştur. Zira ona göre 'sohbette vâki olma' müşâkeleyi mecaz olmaktan çıkarmaktadır. Çünkü ikinci kelime birincinin mânasında mecazen kullanılmamakta, sadece onun yerine geçmektedir.¹⁸ Kemalpaşazâde ise müşâkeleyi bir mecaz türü olarak görmüş,¹⁹ yine son dönem âlimlerinden Arapzâde Muhammed Nuri (ö. 1277/ 1860 civarı) mecaz bahislerinde müşâkeleden bahsetmiştir.²⁰

Kur'ân'da,²¹ hadislerde ve Câhiliyye şiirinde örneklerine rastladığımız, farklı tarif ve isimlerle edebiyatçılar tarafından telaffuz edilen²² bu sanatı bedî' ilminde yer aldığı şekliyle ilk kullanan belâgatçının Zemahşerî (ö. 538/1144) olduğu söylenmektedir.²³ Ancak bedî' ilmindeki yerini alması ve tanımına kavuşması Sekkâkî ile gerçekleşmiştir. Sonraki süreçte müşâkele, Hatîb el-Kazvî'nin (ö. 739/1338) *Telhîs*'te tarife tahkîken ya da takdîren²⁴ ifadelerini eklemesiyle takdirî ve tahkîkî müşâkale olmak üzere ikiye ayrılmıştır.²⁵

¹⁷ Abdulhakîm es-Siyalkûtî, *Hâşiyetü's-Siyalkûtî 'alâ kitâbi'l-Mutavvel* (Kum: Menşûrâtü's-Şerîf er-Radî, ts.), 1/543.

¹⁸ Taşköprüzâde Ahmed b. Mustafa, *Şerhu'l-Fevâidü'l-Gıyâsiyye min 'ilmeyi'l-beyân ve'l-bedî'* (İstanbul: Daru't-Tibâ'atî'l-Âmira, 1312/1896), 272.

¹⁹ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâ'î'l-mecâz", thk. Huseyn el-Esved, *Mecmû'u Resâilü Allâme İbn Kemalpaşa*, (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018), 4/ 77.

²⁰ Ahmed Feyzî el-Çorûmî, *el-Fevâidü'l-Feyziyye ale'r-Risâleti'l-Emîniyye* (Çorum: Hasan Paşa İl Halk Ktp, 2368), 31b, 32a; Mehmet Faruk Çifçi, *Arapzâde Muhammed Nuri Efendî ve Emîniyye Risalesi* (Ankara: Fecr Yay., 2017), 111.

²¹ Ayetlerde geçen müşâkele lafızları hakkında bk. Veysel Güllüce, "Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi", *Atatürk Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2006), 41-62; Salahattin Yılmaz, *Kur'an'da Müşâkele Sanatı* (Erzurum: Atatürk Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 23-74; Adem Yerinde, "Dil ve Belâgat Yönünden Ebüssuûd Efendî'nin Tefsiri İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm -Müşâkele Sanatı Örneğinde-", *Usûl İslam Araştırmaları* 26 (Temmuz-Aralık 2016), 241-276; Hasan Tevfik Marulcu, "Kur'ân'da Edebî Bir Üslup Olarak Tehekküm ve Müşâkele - Kelâm Açısından Bir Değerlendirme-" *Süleyman Demirel Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2017/4), 327-338; Avnullah Enes Ateş, "Bir Tercüme Problemi Olarak Kur'an'da Müşâkele Üslubu", *Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/31 (Haziran 2017), 109-128.

²² Terimleşme süreci hakkında bk. Yerinde, "Belâgat İlminde Müşâkele Sanatı", 12-18.

²³ Yerinde, "Belâgat İlminde Müşâkele Sanatı", 14.

²⁴ Sekkâkî'nin "أن تذكر الشيء بلفظ غيره لوقوع في صحته" şeklindeki tarifine Kazvî'nin yaptığı eklerle tanım: "ذكر الشيء بلفظ غيره لوقوع في صحته تحقيقاً أو تقديراً", "أن تذكر الشيء بلفظ غيره لوقوع في صحته تحقيقاً أو تقديراً" halini almış ve bu tanım üzerinden müşâkelenin takdirî ve tahkîkî müşâkale olmak üzere iki alt başlığı oluşmuştur. Bu iki çeşit müşâkeleye Kazvî'nin verdiği örnekler akabinde belâgat eserlerinin vazgeçilmezleri haline gelmiştir. Tarifler için bk. *Miftâhu'l-ülûm*, 532; *et-Telhîs*, 356; *el-İzâh*, 264.

²⁵ Durmuş, "Müşâkele", 32/154; Yerinde, "Belâgat İlminde Müşâkele Sanatı", 8,14.

Belâgat kitaplarındaki en meşhur müşâkele örneği Ebû Raka'mak'ın (ö. 399/1009)²⁶şu şiiridir:²⁷

قالوا اقترح شيئاً نجد لك طبخه قلت اطبخوا لي جبة وقميصاً

Burada şair 'خطوا' yerine bir önceki cümlede geçen 'طبخ' kelimesinin müsâhabetine istinaden pişirme (طبخ) fiilini kullanmış ama bununla dikme (خياطة) eylemini kastetmiştir.²⁸ İlginç olan şairin 'dabh' kelimesine konuşma anının bir gereği olarak yüklediği yeni anlamın müsâhabet söz konusu olduğu için tekellüfsüz anlaşılmasıdır.

Bu şiirin bir benzeri İbn Câbir el-Endelûsî tarafından söylenmiştir ancak Ebû Raka'mak'ın şiiri zannımızca *Miftâh*'da geçtiği için daha çok meşhur olmuştur. Şiir şöyledir:

قالوا اتخذ دهنًا لقلبك يشفه قلت ادهنوه بخدها المتورد²⁹

Müşâkele'nin en eski örneklerinden biri Amr b. Külsüm'ün (ö. 584 veya 600) Mu'allaka'sındaki şu mısralarda geçmektedir:³⁰

ألا لا يعلم الأقرام أننا تضعضنا وأنا قد ونينا

ألا لا يجهلنَّ أحد علينا فنجهل فوق جهل الجاهلينا³¹

²⁶ Aslen Antakyalıdır. Uzun süre Mısırda yaşamış ve orada sultan ve vezirlere methiyeler söylemiştir. Mısırda H. 999 senesinde vefat ettiği zannedilmektedir. Detaylı bilgi için bk. İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 1/131.

²⁷ Bu meşhur örneğin hikâyesi şöyledir: "Ebû Raka'ma' şöyle demiştir: Benim dört kardeşim (dostum) vardı. Üstaz Kâfûr zamanında ben onlarla arkadaşlık ederdim. Üşümeme engel olacak bir elbisemin olmadığı soğuk bir günde bana onların bir adamı geldi ve dedi ki: "Arkadaşlarının selamu var. Sabah uyandık ve semiz bir koyun kestik. Gel de senin için ayrılan kısmın tadına bak! diyorlar?" Ben de onlara şunu yazıp gönderdim: "Dostlarımız sabah yemek yemeğe niyetlenmişler! Bana da husûsen onların bir davetçisi geldi! Dediler ki: "Bir şey söyle onu senin için (hemen) güzelce pişirelim!" / Dedim ki: "Bana bir cübbe ve gömlek pişirin." Adam yazdığı notu onlara ulaştırdı. Çok geçmemişti ki elinde dört elbise ve dört keseyle geri döndü. Her bir kesede on dinar vardı. Ben de hemen elbiselerden birini giydim ve yanlarına gittim." İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/455, 456; Abdurrahim b. Ahmed el-Abbâsî, *Meâhidü't-tensîs*, 2/252. İbn Hallikân'ın rivayetinde şiirde küçük farklar mevcuttur ancak mefhum aynıdır.

²⁸ Abdurrahim b. Ahmed el-Abbâsî, *Meâhidü't-tensîs 'alâ şevâhidi't-Telhîs*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1367/1947), 2/253.

²⁹ Dediler ki: Bir merhem bul da kalbine şifa olsun. / Dedim ki: Kalbime onun gül yanaklarını sürün. Abdurrahim b. Ahmed el-Abbâsî, *Meâhidü't-tensîs*, 2/252.

³⁰ *Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları*, çev. Nurettin Ceviz vd. (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013), 136.

³¹ Dikkat edin! Kavimlerden yoktur şahit olan / Bizim sarsıldığımızı ve zayıfladığımızı! / Dikkat edin! Sakın ola kimse bize karşı cahillik etmeye yeltenmesin! / Aksi takdirde bize bunu yapanların cahilliğinin ötesinde bir cahillik yaparız. Beytin farklı tercümeleri için bk. *Yedi Askı*, 125; Yerinde, "Belâgat İlminde Müşâkele Sanatı", 8.

Şiirde 'cahillik etmek' ifadesi ardından gelen dizede 'cahillik yaparız' şeklinde tekrar edilmiş ancak ikincide farklı olarak: "Onların yaptıklarına mukabele ederiz, bunu yaptıklarına pişman ederiz." vb. anlamlara gelecek şekilde kullanılmış; yani "فنجهل" ifadesi "فنجازيه" anlamında düşünülmüştür.³² Ayrıca buradaki müşâkele: "Sen gül! Benim de sana güleceğim günler yakın!" ifadesinde olduğu gibi tehekküm (tehdid) ihtiva etmektedir.³³ Buna ek olarak şiir, müşâkel lafzın cümlede geçmesi nedeniyle tahkikî müşâkelenin örneğidir.³⁴

Bu misallerde görüldüğü üzere müşâkele, insan zihninin tabiatında var olan özelliklerin yardımıyla zorlanmadan ürettiği³⁵ ve günlük hayatta da bazen maksatlı bazen de gayr-ı ihtiyari kullandığı bir üslup gibi durmaktadır. Ancak kanaatimizce bu yorum tahkikî müşâkele için geçerlidir. Zira takdirî müşâkeleyi icra etmek ve anlayabilmek için kullanılan lafızla zihinde bir bilginin bulunması gerekmektedir. Zira kanaatimizce müşâkele mevzû' lafzın isti' mâliyle ilgili olması sebebiyle tamamen mütekellimin lafza yüklediği mânâyla bağlantılıdır.³⁶

Peygamberimizin: "فوالله لا يملّ حتى تملّوا. عليكم بما تطيقون"³⁷ şeklindeki sözleri de bu sanatın örneklerindedir.³⁸ Burada 'يملّ' ibaresi bıkmaz anlamında değil yapılan amelin karşılığını vermeyi bırakmaz şeklinde yorumlanmıştır. Zira bıkmak tabiri Allah Teâla hakkında caiz olmaz ve onun sıfatlarına dâhil edilemez.³⁹

Müşâkele ihtiva eden âyetlerin sayısı bir hayli fazla olup⁴⁰ Kazvînî'nin kısaca şerh ettiği Bakara 138. âyette geçen "صبغة الله" ifadesi bunların başında

³² Abdurrahim b. Ahmed el-Abbâsî, *Meâhidü't-tensîs*, 2/253.

³³ Marulcu, "Kur'an'da Edebî Bir Üslup Olarak Tehekküm ve Müşâkele", 330.

³⁴ Şunu da ifade etmek gerekir ki Kemalpaşazâde'ye göre bu beyit müşâkelenin dışında hususi bir mecaz (tevesş' mahsûs) türüdür. Bk. İbn Kemalpaşa, Şemsüddin b. Ahmed b. Süleyman, *Tefsîru İbn Kemalpaşa*. thk. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1439/2018), 1/73.

³⁵ Adnan Arslan, "Zemahşerî'nin el-Keşşaf Tefsiri Özelinde Müşâkele Üslûbu", *Edebali İslamiyat Dergisi* 2/3 (Mayıs 2018), 126.

³⁶ Vaz' ve isti' mâl tabirleriyle ilgili bk. İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz' İlminin Temel Meseleleri* (İstanbul: İz Yay., 2006), 60-61.

³⁷ "Güç yetirebildiğiniz kadar ibadet edin. Bilin ki siz bıkmadıkça Allah Teâla bıkmaz."

³⁸ Bk. Durmuş, "Müşâkele", 32/154.

³⁹ Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî, *Sahîhu Ebi 'Abdillâh el-Buhârî bi şerhi'l-Kirmânî*(Beyrût: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1401/1981), 1/173. Müşâkele örneği olan hadisler hakkında bk. Yılmaz, *Kur'an'da Müşâkele Sanatı*, 77-86.

⁴⁰ Bu âyetler hakkında bk. Mehmet Soysaldı, "Kur'an-ı Kerim'de Müşâkele Sanatı", *İslami Araştırmalar Dergisi* 28/1 (2017), 1-11.

gelir ve 'takdirî müşâkele'nin örneğidir. Müşâkele'deki takdirî durumun anlaşılması için Kazvî'nin aşağıdaki ifadeleri yol gösterici niteliktedir:

Takdirî müşâkelenin örneği 'صِبْغَةَ اللَّهِ' dir. Bu (iki âyet önce gelen) 'أَمِنَّا بِاللَّهِ' ifadesini tekid eden bir mastar olup 'Allah'ın temizlemesi' anlamındadır. Çünkü iman ruhları temizlemektedir. Bu âyetteki mânanın çıkış noktası şudur ki Hristiyanlar çocuklarını Ma'mûdiyye dedikleri sarı bir suya batırırlar ve bunun çocukları temizlediğini söylerlerdi. Bu yüzden 'الإِيمَانُ بِاللَّهِ' müşâkele sebebiyle bahsi geçen bu rivayet karine olarak alınıp 'صِبْغَةَ اللَّهِ' şeklinde ifade edilmiştir.⁴¹

Kazvî'den daha önce Zemahşerî'nin dillendirdiği bu ifadelerle alakalı olarak *el-Keşşâf* şârihi Tîbî (ö. 743/1343), Kadı Beydâvî'nin boyadan maksadın süs ve zinet olduğu düşüncesinden yola çıkarak burada istiare-i musarraha-yı tahkikiye⁴² olduğu görüşüne meyletmiştir. Ona göre âyet Yahudi ve Hristiyanlar hakkında umûmidir ve Hristiyanların çocuklarını suya batırmaları ile doğrudan alakası yoktur.⁴³ Kadı Beydâvî ve Kemalpaşazâde ise burada müşâkele ihtimalini ikincil bir görüş olarak değerlendirmişlerdir.⁴⁴

İfade etmek gerekir ki bu âyet ve Kur'an'da müşâkeleye örnek verilen diğer ifadeler Allah Teâlâ'yı tenzih maksadıyla müşâkele olarak değerlendirilmiş ve buna uygun olarak müşâkil lafızlar farklı anlamlara hamledilmiştir. Dolayısıyla bunlar insan kelimelerindeki örneklerden farklı bir kategoridir. Bunu söylememizin sebebi âyetlerdeki müşâkelenin bazen bir edebi sanat değil de zorunluluk gibi düşünülüyor olmasıdır. Nitekim yapılan çalışmalarda, söz konusu âyetlerde tespit edilen müşâkelenin tenzih maksatlı değerlendirildiği görülmekte ve belâğattan daha çok kelam ilmine bakan bir vechesi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵ Bu ifadelerin bir kısmını te'vil hususunda müşâkele

⁴¹ Hatîb el-Kazvîni, *et-Telhîs fi 'ulûmi'l-belâga*, nşr. Abdurrahmân el-Bargûgî (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1904), 356-357.

⁴² Tasrihî istiarede zikredilmeyen müşebbeh hissene ya da aklen tahakkuk edebiliyorsa bu istiare tahkiki'dir. Ancak sadece vehmî bir suretten müteşekkil ise tahyiliye olur. Sekkâki, *Miftâhu'l-'ulûm*, 482.

⁴³ Bk. Şerefüddin el-Huseyn b. Abdullah et-Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb*, thk. Umer Hasan el-Kıyyâm (Abu Dabi: y.y., 1424/2013), 3/123.

⁴⁴ Kâdî Nâsirüddin el-Beydâvî, *Tefsîru'l-Beydâvî (el-müsemmâ) Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* (İstanbul: Dersaadet Kitapevi, ts.), 1/90; İbn Kemalpaşa, *Tefsîru İbn Kemalpaşa*, 1/327.

⁴⁵ Bu âyetler ve yorumları hakkında bk. Güllüce, "Kur'an-ı Kerim'de Allah'a Müşâkele Yoluyula İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi", 45-62; Marulcu, "Kur'an'da Edebî Bir Üslup Olarak Tehekküm ve Müşâkele", 333-337; Ateş, "Bir Tercüme Problemi Olarak Kur'an'da

sanatını hiçbir şekilde telaffuz etmeyen müfessirlerin varlığı bu düşünceyi desteklemektedir.⁴⁶Dolayısıyla bu tür âyetlerde müfessirin bakış açısı ön plana çıkmakta, müşâkelenin varlığı ve yokluğunun yoruma tabi olduğu görülmektedir. Nitekim müşâkeleyle te'vile karşı olmamasına rağmen Zemaşerî de bu âyetlerin bazılarında müşâkelenin varlığından hiç bahsetmemiş; bağlamdan yola çıkarak Allah'a isnat edilen fiilleri⁴⁷ sözlük anlamında ama tenzihe hâlel getirmeyecek şekilde yorumlamıştır. Aynı durum ilgili bölümde geleceği üzere Kemalpaşazâde için de geçerlidir.

2. KEMALPAŞAZÂDE'NİN MÜŞÂKELE SANATI ÇERÇEVESİNDE GÖRÜŞ VE ELEŞTİRİLERİ

Bu bölümde Kemalpaşazâde'nin risalelerinde⁴⁸ verdiği bilgilere, değerlendirmelerine ve müşâkele üzerinden belâgatçılara yönelttiği eleştirilere yer verilecektir.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki müşâkele Kemalpaşazâde'ye göre mecaz çeşitlerinden biridir. Nitekim o, *Risâle fi envâ'i'l-mecâz*'daki mecaz taksimlerinden ikincisinde müşâkeleyi de saymaktadır. Bu yüzden onun müşâkeleyle bakışını analiz edebilmek için yaptığı mecaz taksimleri önemlidir. Zira bahsi geçen risalenin 'ilk tahkikli neşrini gerçekleştiren Cebr İbrahim Berrî bu risalenin Sekkâkî Belâgat Ekolü'ne bir başkaldırı ve belâgatta felsefe ve mantık tesirinden uzaklaşıp onun özüne dönme gayreti olduğuna işaret etmektedir.⁴⁹ Ancak kanaatimizce muhakkikin bu tespiti tartışmaya açıktır. Çünkü

Müşâkele Üslubu", 112-116; Arslan, "Zemaşerî'nin el-Keşşaf Tefsiri Özelinde Müşâkele Üslubu", 128-136.

⁴⁶ Burada Neseî'nin (ö. 710/1310) şu sözleri örnek verilebilir: "Allah onlarla istihza eder." istihzâları sebebiyle onları cezalandırır demektir. Şöyle ki burada 'istihzânın cezası' 'istihzâ' ile tesmiye olunmuştur. "Bir kötülüğün cezası yine bir kötülüktür." (Şûrâ 40) ve: "O halde kim size saldırdıysa, siz de ona yaptığı saldırının aynıyle saldırın." (Bakara 194) âyetlerinde de durum böyledir. Çünkü burada kötülüğe karşılık verilecek ceza (seyyie) kötülük, saldırmaya (i'tidâ) karşılık verilecek ceza yine saldırma şeklinde tabir edilmiştir. Bunun sebebi istihzânın hakikî manasıyla Allah Teâlâ'ya nisbetinin câiz olmamasıdır. Zira istihzâ abes işler kabilinden olup Allah Teâlâ bundan münezzehtir. Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî, *Tefsîru'n-Neseî (Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl)*, thk. Yusuf Ali Bedevî-Muh-yiddîn Dîb Mutu, (Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2005/1426), 1/53. Benzer bir yaklaşım için bkz. Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Aziz Dağıtım, ts.), 1/216.

⁴⁷ Örnek olarak bk. Arslan, "Zemaşerî'nin el-Keşşaf Tefsiri Özelinde Müşâkele Üslubu", 129-133.

⁴⁸ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâ'i'l-mecâz", 4/67-86; İbn Kemalpaşa, "Risâlefi 'ilmi'l-beyân", thk. Huseyn el-Esved, *Mecmû'u Resâli Allâme İbn Kemalpaşa*, (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018), 4/233-291.

⁴⁹ Cebr İbrahim Berrî, "Risâle fi taksîmi'l-mecâz li İbn Kemalpaşa dirâseten ve tahkîken", *Dirâsâtü 'ulûmü'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye* 38/2 (2011), 495.

Kemalpaşazâde'nin mezkûr risalede mecaz hakkında yaptığı tarif ve izahlar ileride görüleceği üzere büyük oranda mantık ilmine müstenittir.

2.1. Kemalpaşazâde'ye Göre Mecazın Taksimi

Kemalpaşazade ilgili risalede mecazı üç şekilde sınıflandırmakta, ilk taksimde mecazın maddede (şahsî vaz') ya da hey'ette (nev'î vaz') gerçekleşmesi üzerinden yürümektedir.⁵⁰ Buna göre mecaz dörde ayrılır. İlki 'müfret mecazdır' ki bunda menkul lafız müfrettir ve nakil vaz-ı şahsî şeklinde yani maddede gerçekleşir.⁵¹ İkinci tür mecaz ise mürekkebe lafızda olur ve nakil yine maddededir. Bunun örneği sadece 'temsîlî istiâre' ve 'kinayeden dönmüş mürsel mecaz'dır. Üçüncü tür mecaz yine müfred lafızda olmakla birlikte nakil vaz-ı nev'î şeklinde gerçekleşir. Bunu Kemalpaşazâde 'mecâz fi'l-binâ' şeklinde ifade eder. Mâzi fiilin müstakbel fiil manasında istiare yoluyla kullanılması bu kabildendir.⁵² Dördüncü mecaz grubunda ise lafız mürekkep ve nakil vaz-'ı nev'î türündendir. Kemalpaşazâde buna 'mecaz bi hasebi'l-heyeti't-terkîbiyye' demekte ve: 'Rabbim ben kız çocuğu doğurdum.' (Âl-i İmrân 36) âyetini örnek vermektedir. Çünkü burada cümlenin heyeti/formu ihbâri cümle olmakla birlikte üzüntüyü ifade kabilinden inşâ cümlesi şeklinde istiare edilmiştir.⁵³

Müellif ikinci taksiminde mecazı beşe ayırmaktadır. Burada çıkış noktası hakikî mânanın müteazzır ya da mümkün olmasıdır. Hakikî mânanın alınmasının mümkün olmadığı mecazda alâka ya müşâbehettir ya da başka bir şeydir.⁵⁴

Bu taksime göre ilk mecaz türü müşebbeh bihin lafzının müfred ya da müteaddid olması yönüyle tasrihî istiareye mültebis (andıran) teşbih ve temsilî istiareye mültebis teşbih şeklinde ikiye ayrılan 'teşbih-i belîğ'dir. Çünkü

⁵⁰ Burada şahsî vaz'dan kasıt 'Ahmed', 'hâzâ', 'insân' ve 'eyne' kelimeleri gibi vâzî tarafından kendi özel maddesi yani harfleriyle mülâhaza edilen kelimelerin vaz'ıdır. Nev'î vaz'da ise vâzî 'ism-i fâil ve 'sıfat-ı müşebbehe' gibi müştak kelimeleri ve mürekkep lafızları maddeleriyle değil kalıplarıyla mülâhaza ederek vaz' etmiştir. Mesela ism-i fâil kalıbında olan her lafız bir zatın yaptığı fiilin ona nispetini ifade edecek bir lafız olarak düşünülmüştür. Ya da mübtedâ ve haberden oluşan cümlelerde bu ikisi arasındaki bağlantı aynı formda gelen tüm cümleler için geçerlidir. Ancak özel isimler ve harfler gibi kelimelerde kalıpla mâna arasında bağlantı bulunmadığı için bu tür kelimelerin vaz'ı vaz-ı şahsîdir. Bk. Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 78, 79, 80, 81, 83. Ayrıca bk. Abdullah Yıldırım, "Vaz' İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yay., 2015), 487-494.

⁵¹ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâi'l-mecâz", 4/70.

⁵² İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâi'l-mecâz", 4/71.

⁵³ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâi'l-mecâz", 4/71.

⁵⁴ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâi'l-mecâz", 4/77.

bu her iki teşbihte de müşebbeh bihin lafzı vaz' olunduğu mânadan çıkarılmaktadır.⁵⁵

İkinci mecaz türü 'tasrihî istiare'dir. Kemalpaşazâde burada meknî istiareyi mecaz çeşitlerinden biri olarak görmediği için dışarıda bırakmıştır. Ona göre Sekkâkî ve taklitçilerinin meknî istiareyi mecaz olarak görmeleri bir ve himidir.⁵⁶

Üçüncü mecaz türü 'tehekkümî istiare'dir. Çünkü bu mecaz, müsteâr minh ve müsteâr leh arasındaki mübâyenetin (zıtlığın) müşâbehet makamında olmasına müstenittir.⁵⁷

Dördüncü mecaz 'mecâz-ı mürsel' ve beşinci ise 'müşâkeledir. Müellife göre müşâkele sanatı müsteâr lehin müsteâr minhin beraberinde ya da müsteâr minhin müsteâr lehin beraberinde getirilmesi üzerine kurulmuştur.⁵⁸

Bu ikinci taksimin devamında hakikî mânanın anlaşılmasının mümkün olduğu mecaz türleri gelir ki bunlar tazmîn, umûmu'l-mecâz⁵⁹ ve kinayedir.⁶⁰

Bu taksimde müellifin maksadı, görüldüğü üzere mecazî mânanın yanında hakikî mânanın da anlaşıldığı mecaz çeşitlerini diğerlerinden tefrik etmektir. Buna göre konumuz olan müşâkele sanatı mecazî anlamın yanında hakiki anlamın kastedilmesinin müteazzir olduğu (mümkün olmadığı) mecaz türüne girmektedir.

Müellifin üçüncü ve son taksimi ise mecazda itibara alınan lafzın vaz' olunduğu mânadan nakledilip edilmemesine mebnidir. Buna göre eğer nakil varsa bu gruba istiare dışındaki vaz'î mecaz türleri girer. Çünkü istiarede vaz'î anlamdan nakledilme durumu beyan âlimleri arasında ihtilafa medar

⁵⁵ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâi'l-mecâz", 4/77.

⁵⁶ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâi'l-mecâz", 4/78.

⁵⁷ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâi'l-mecâz", 4/78.

⁵⁸ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâi'l-mecâz", 4/78.

⁵⁹ "Hanefî fakihler nikâh lafzının, hakikat ve mecaz anlamları birlikte kapsayacak nitelikte (umûmu'l-mecaz) olduğu yönünde de değerlendirmeler ortaya koymuşlardır. Buna göre (ولا تتكروا)âyetinde geçen "نكح" fiili, zıfâf manasında hakikat olup akit anlamını da ihtiva etmektedir." Bk. Ali Kumaş-Muharrem Yılmaz, "Sihriyetin Oluşmasında Zinanın Etkisi", *Gaziosmanpaşa Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2017), 59. Nikâh hakiki anlamı itibarıyla vat (ilişki) demektir. Akit anlamına gelen nikâh da mecazen nikâh olarak isimlendirilmiştir. Çünkü nikâh ilişkinin sebebidir. Nitekim ilişki helal olmayan kişiye nikâh da helal değildir. Bu yüzden nikâh kelimesi ilişki anlamında hakikat evlilik akdi anlamında da mecaz ifade eder. Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kurân*, thk. Muhammed Sâdık el-Gamhâvî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1412/1992), 3/51.

⁶⁰ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi Envâi'l-mecâz", 4/80.

olan konulardandır.⁶¹ Bu taksimde ikinci mecaz türü aklî mecaz'dır.⁶² Zira malumdur ki aklî mecaz lafızda değil isnatta gerçekleşmektedir. Bu anlamda ona hükmi mecaz, ispatta mecaz ya da mecâz-ı isnâdî gibi isimler verilmiştir.⁶³

Müellifin, *Risâle fî 'ilmi'l-beyân*'da mecazî kullanımın sıhhatine dair yaptığı taksimler de vardır. Bunlardan birine göre lafzın yeni anlamında kullanımını alâkaya mebnidir. Bu alâka ise lafzî ya da mânevî olur. Mânevî alâka müşâbehet olursa bu istiare, değilse mürsel mecaz adını alır. Mânevî alâkanın olmadığı durumda ise takdirî ya da tahkikî müsâhabet gibi lafzî bir alâka bulunmalıdır. İşte bu alâkanın bulunduğu mecaz müşâkeledir.⁶⁴

2.2. Kemalpaşazâde'ye Göre Müşâkelenin Tarifi ve Alâkası

Kemalpaşazâde'nin, müşâkele risalesinin mukaddimesinde hüsn-i ibtidâ kabilinden serdettiği ifadeler hem müşâkelenin lügat anlamına, hem de risalenin muhtevasına referansta bulunmaktadır.⁶⁵ Bu girişte Allah Teâlâ'nın 'ğayrısına müşâkele'den münezzeht olduğunu söylerken müşâkelenin 'mümâsele/benzeme'⁶⁶ anlamına, şerrin ona nispetinin muhal olduğunu söylerken âyetlerdeki bazı ifadelerin müşâkeleyle istinaden tevil edildiğine ve 'onun yüce ashabına' derken de müşâkelenin alâkası olan 'müsâhabet'e telmih söz konusudur.

Kemalpaşazâde'nin görebildiğimiz kadarıyla kendisine ait bir müşâkele tarifi yoktur. Ancak onun efrâdını câmî ağıyarını mânî bir tarif üzerinde durduğu lakin bunu Sekkâkî'nin tarifindeki kusura işaret ederek oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Şöyle ki: "Bir şeyi beraberinde vâki olması sebebiyle başka bir lafızla zikretmek."⁶⁷ şeklindeki bu tarif müşâkelenin bazı örneklerini dışarıda bırakmaktadır. Mezkûr sebeple tarife 'mukâbilinin sohbetinde/ beraberinde' ifadesinin eklenmesi gerekmektedir.⁶⁸

⁶¹ İbn Kemalpaşa, "Risâle fî Envâi'l-mecâz", 4/81.

⁶² İbn Kemalpaşa, "Risâle fî Envâi'l-mecâz", 4/81, 82.

⁶³ Taftâzânî, *el-Mutavvel*, 51.

⁶⁴ İbn Kemalpaşa, "Risâle fî 'ilmi'l-beyân", 4/237.

⁶⁵ الحمد لله المنزه عن مشاكلة الغير وبيده الخير، ولا نسبة إليه للشر والصلوة والسلام على فخر الأنام محمد عليه التحية والسلام وعلى آله الكرام وصحبه العظام. "Hamd ğayrısına müşâkeleden münezzeht olan Allah'a mahsustur. Hayr onun yed-i kudretindedir ve şerrin ona nisbet edilmesi muhaldir. Selam fahr-i enâm Muhammed'e (sav) ve onun âl-i kirâm ve sahb-i 'izâmının üzerine olsun." İbn Kemalpaşa, "Risâle fî tahkiki'l-müşâkele", 4/143.

⁶⁶ İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "şekele", (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), 1/491.

⁶⁷ Bk. Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 532.

⁶⁸ İbn Kemalpaşa, "Risâle fî tahkiki'l-müşâkele", 4/151.

Kemalpaşazâde ayrıca tarifte geçen 'sohbet' tabirinin üzerinde durmakta, bu noktada Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) el-*Keşşâf* hâşiyesindeki değerlendirmelerine yorum getirmektedir. Bu yüzden Teftâzânî'nin ifadelerini ve Kemalpaşazâde'nin tahlillerini daha net anlayabilmek için bağlama dikkat edilmelidir.

Zemahşerî: "Allah, bir sivrisineği veya daha küçük bir şeyi örnek vermekten hayâ etmez."⁶⁹ âyeti hakkında şöyle der:

Yani Allah Teâlâ hakirliğinden ötürü bir sivrisineği misal vermekten çekinen birinin yaptığı gibi onu misal getirmeyi terk etmez. Âyette geçen ibarenin kâfirlerin sözlerinde vâki olup onların: "Acaba Muhammed'in rabbi sivrisinek ve örümceği misal vermeye hayâ etmiyor mu?" şeklinde bir konuşmayı gerçekleştirmiş olmaları ve buna istinaden 'mukâbele' ve 'sualin cevaba mutâbakatı' gözetilerek âyetin gelmiş olması da caizdir. İşte bu, Arapların dilinin eşsiz bir sanatı ve enteresan bir ifade tarzıdır.⁷⁰ Yine Ebu Temmâm'ın:

من مبلغ أفناء يعرب كلها أي بنيت الجار قبل المنزل⁷¹

şeklindeki beyti de bu kabildendir.

Bir adam Şurayh'ın huzurunda şahitlik yaptı. Bunun üzerine: "Sen şahitliği hakikaten kolay/düzgün/tam olan birisin (إنك لسبب الشهادة)." deyince adam: "Şahitlik benim için hiç zor/kusurlu/noksan olmadı ki! (إنها) (لم تجعد عني)" diyerek cevap verdi. Akabinde Şurayh: "Maşaallah sana." dedi ve şahitliğini kabul etti. Bu örneklerde 'komşu inşa etme' ve 'şehadeti eksiksiz/kusursuz yapma (ca'd/saçın kıvrıkcık, dalgalı olması)' ifadelerini kullandıran şey müşâkelenin dikkate alınmasıdır. Eğer daha önce 'binâü'd-dâr' geçmiş olmasa 'binâü'l-câr', 'sübûdatü's-şehâde' geçmiş olmasa 'tec'îdü's-şehâde'nin kullanılması mümkün olmazdı.⁷²

⁶⁹ Bakara 2/26.

⁷⁰ Zemahşerî, el-*Keşşâf 'an hakâiki şavâmidî't-tenzîl*, 1/ 237-238.

⁷¹ Benim ev inşa etmeden evvel komşu inşa ettiğimi, kim duyurur Ya'rub Kabilesi'nin tüm garibanlarına!

⁷² Zemahşerî, el-*Keşşâf*, 1/238.

Teftâzânî, Zemaşerî'nin bu sözleriyle belâgatçılarının: "Müşâkelede, tek başına lafzın medlûlünün o lafzın mukâbilinde vâki olması mecaz yönüne delâlet eder." sözlerinin aynı anlama geldiğine dikkat çekmektedir.⁷³ Kemalpaşazâde de Teftâzânî'nin bu görüşünü gerek tahkîkî gerekse takdirî olsun müsâhabetin müşâkil ve müşâkel lafızda değil bunların medlûlünde olduğu düşüncesine mesned kabul etmektedir.⁷⁴ Buna göre Kemalpaşazâde nazarında, müşâkelenin alâkası olarak görülen müsâhabet salt lafızlar üzerinden değil onların medlûlleri/mânaları üzerinden düşünülmalıdır.⁷⁵ Şihâbüddin el-Hafâcî de (ö. 1069/1659) hâşiyesinde aynı görüşü savunmaktadır.⁷⁶

Bağlantılı oldukları için eksiksiz aktarmak durumunda kaldığımız bu izahlara Kemalpaşazâde'nin yer vermesinin kanaatimizce iki temel nedeni vardır. Birincisi manaları birbirine zıt olan kelimelerin de müsâhabet istinaden müşâkele sanatının kapsamına girdiğini göstermektir.⁷⁷

İkinci sebebi ise Teftâzânî'nin, müsâhabet alâkasının lafızda/zikirde (el-müsâhabe fi'z-zikr) olduğunu söylemesinin yanlış yorumlanmasıdır. Mesela Teftâzânî'nin torunu Seyfeddin Ahmed b. Yahyâ el-Herevî (ö. 916/1510),⁷⁸ Teftâzânî'nin müsâhabeti alâka olarak görmesine itiraz etmiş, müşâkelede alâkanın ancak hayaldeki mücâveret⁷⁹ olabileceğini söylemiştir. Çünkü lafzın hakikî anlamından çıkarılması alâkaya istinaden gerçekleşir. Bu yüzden alâka isti'malden⁸⁰ önce gelmelidir. Dolayısıyla alâka müsâhabet değil bilakis zihni mücâverettir.⁸¹ Kemalpaşazâde ise Teftâzânî'nin müsâhabet derken kastının lafızların değil onların medlûllerinin müsâhabeti olduğuna, bunun da zihindeki mücâveretten neşet ettiğine dikkat çekerek bu itiraza cevap

⁷³ Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Hâşiyetü'l-Keşşâf* (İstanbul: Marmara Ü. İlahiyat Fak. Ktp., 1014), 44a. Eserin her bir varışına da ayrıca numara verilmiştir. Buna göre alıntı seksen sekizinci sayfadadır.

⁷⁴ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkîki'l-müşâkele", 4/150.

⁷⁵ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkîki'l-müşâkele", 4/150.

⁷⁶ Ahmed b. Muhammed b. Ömer Şihâbüddin el-Hafâcî, *Înâyetü'l-kâdi ve kifâyetü'r-râdi'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 2/87.

⁷⁷ Bunlarla ilgili bk. İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkîki'l-müşâkele", 4/151-152.

⁷⁸ Seriyüddin el-Misrî burada Taftâzânî'nin torunu el-Herevî'ye cevap verildiğini söyler ve Kemalpaşazâde'nin sözlerini aktarır. Hamişe düşülen notta da cevap verenin Kemalpaşazâde olduğu yazılıdır. Bk. Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 2b-3a.

⁷⁹ Mücâveret mürsel mecazın alâkalarından biridir. Mesela suyu taşıyan hayvan anlamındaki râviye kelimesininin "شربت من الراوية" şeklinde su kovası yerinde kullanılması mücâveret alâkasına mebnidir. Bk. Mahmud el-Antâkî, *Şerh-i 'Alâka*, (İstanbul: Matbaa-i Âmir, 1274), 34.

⁸⁰ İsti'mâl kavramı hakkında ayrıntı için bk. Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 60-61.

⁸¹ Bk. Hafîdü't-Taftâzânî, Seyfüddin Ahmed b. Yahya el-Herevî, *Hâşiyetü 'ale'l-Muhtasar*, (Manisa: İl Halk Ktp., Akhisar Zeynelzâde Koleksiyonu, 5971), 41b-42a.

vermiştir.⁸² Nitekim mecazın taksimi bölümünde açıklandığı üzere o mürsel mecaz ve istiarenin alâkasını mânevî, müşâkelenin alâkasını da lafzî alâka olarak tâdât edip bu alâkanın müsâhabet olduğunu söylemiştir.⁸³

2.3. Kemalpaşazâde'nin Eleştirileri ve Seriyüdü'n el-Mısırî'nin Verdiği Cevaplar

Daha önce vurgulandığı üzere Kemalpaşazâde Sekkâkî'nin *Miftâh*'da yaptığı tarifi eksik bulmuştur. Çünkü bu tarif müteaddid defalar bahsi geçen: "صدق الله وكذب بطن أخيك" gibi zıt anlamlı kelimelerin müsâhabetinden doğan örneklerle şâmil değildir.⁸⁴

Ancak Kemalpaşazâde'nin eserlerine muttali olduğuna daha önce işaret ettiğimiz⁸⁵ Kadı Seriyüddin bu noktada Sekkâkî'yi müdafaa eder. Zira ona göre birinci örneğin takdiri (ما كذب الله وإنما كذب بطن أخيك) şeklindedir. Kadı Şurayh hikâyesinde geçen (لم تمنع ولم تقبض) ifadesi de (لم تجعد عني) manasındadır. Dolayısıyla böyle düşünüldüğünde tarif muttariden ve mün'akisen sahih olmakta ve Kemalpaşazâde'nin eleştirisine mahal kalmamaktadır. Seriyüdü'nin ayrıca bu tarifi yaygın olan müşâkele örnekleri itibara alınarak yapıldığını, udebanın bundan kaçınmayacağını söyler. Dolayısıyla onun burada üstü kapalı bir şekilde Kemalpaşazâde'yi ediplerin ihtisârına vâkif olamamakla vasıflandırdığı değerlendirilebilir.⁸⁶

Kemalpaşazâde'nin bir diğer eleştirisi Molla Fenârî Şemseddin Muhammed b. Hamza'nın *Fusûlu'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'* de söylediklerinedir. Fenârî müsâhabetin alâka sayılmasını onun hayaldeki mücâveretin delili olmasına bağlamış, dolayısıyla hakikatte alâkanın bu mücâveret olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre zikirde müsâhabet istî'malden sonra olur. Hâlbuki alâka önce gelmelidir ve mecâzi kullanımı sahih kılmalıdır.⁸⁷ Burada Fenârî alâkanın istî'malden önce bulunması meselesine bir çözüm getirmeye çalışmıştır. Ancak bu çözüm Kemalpaşazâde nazarında fasittir. Çünkü ona göre alâka

⁸² Bizim daha kolay anlaşılması için yorumlayarak aldığımız bu ifadeler için bk. İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkîki'l-mecâz", 4/150.

⁸³ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi 'ilmi'l-beyân", 4/237.

⁸⁴ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkîki'l-müşâkele", 4/151.

⁸⁵ Bu âlim hakkında dokuzuncu dipnotta bilgi verilmiştir. Ancak burada ifade etmek gerekir ki Seriyüdü'nün, eleştirilerini iktibas ettiğimiz müşâkele risalesini Kemalpaşazâde'yi hedef alarak yazmış gibi görünmektedir. Bu anlamda görüşleri konumuz açısından büyük önem arz etmemektedir.

⁸⁶ Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 2a.

⁸⁷ Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Fusûlu'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 1/ 114.

müsâhabettir ve bu müsâhabet mecâzî kullanımını caiz kılacak şekilde lafızlar değil medlûller üzerinden düşünölmüştür. Bu düşünöncede zihnî mücâveret alâka olmayıp medlûllerin müsâhabetinin dayanağı/çıkış noktası konumundadır.⁸⁸ Kemalpaşazâde Fenârî'nin bu görüşünün takdirî müsâhabeti dikkate almamaktan kaynaklandığını düşünmektedir. Çünkü malumdur ki tahkikî müsâhabet zikir itibariyle sonradan gelmektedir. Takdirî müsâhabet ise zaten mukaddemdir.⁸⁹

Bu sözler aynı zamanda Seyfeddin Ahmed b. Yahyâ el-Herevî'ye de cevap niteliğindedir. Zira o müşâkelede alâkanın doğrudan zihnî mücâveret olduğunu söylemiştir.⁹⁰

Seriyüddin Kemalpaşazâde'nin Fenârî'ye yönelttiği bu tenkide de itiraz etmektedir. Zira ona göre Fenârî'nin açıklaması Teftâzânî'nin sözlerinin bir yorumudur ve bunda Kemalpaşazâde'nin vehmettiği gibi fesat söz konusu değildir.⁹¹ Ancak enteresan olan nokta Seriyüddin'in hemen birkaç satır sonra hem zihnî mücâveretin⁹² tek başına alâka olmasına hem de alâkanın bir cüzü sayılmasına açıkça itiraz ederek Fenârî'nin görüşünü çürütmesi, ancak aynı şeyi yapmaya çalışan Kemalpaşazâde'nin ifadelerini vehim olarak değerlendirmesidir.

Diğer yandan Seriyüddin alâkanın mücâveret değil müsâhabe fi'z-zikr olduğunu açıklarken Teftâzânî'nin de '*Şerhu Usûlü İbn Hacib'e* yazdığı

⁸⁸ Seriyüddin, Kemalpaşazâde'nin Teftâzânî'nin Keşşâf hâşiyesinde geçen medlûllerin müsâhabeti ifadesini alâka olarak kabul etmesini lafızlarda mazruf olan mânanın mücâvereti ve mukabelesi şeklinde anlamakta bir beis görmemektedir. Bk. Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 2a.

⁸⁹ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkiki'l-müşâkele", 150-151. Şunu da ifade edelim ki bu sözlerle Kemalpaşazâde'nin Fenârî'yi hedef aldığı Seriyüddin'in risâlesinin hamisine düşölen nota belirtilmiştir. Nitekim eleştirilen ifadeler bire bir Fenârî'ye aittir. Bk. Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 3a.

⁹⁰ Bk. Hafîdü't-Taftâzânî el-Herevî, *Hâşiyeye 'ale'l-Muhtasar* (Akhisar Zeynelzâde Koleksiyonu, 5971), 41b-42a; Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 2b. Burada torun Herevî'nin Teftâzânî'yi eleştirdiğini söyleyen Seriyüddin'dir. Biz de ilgili kaynakta Hafîd'in biraz daha farklı yorumlanabilmekle birlikte bir itirazı olduğunu gördüğümüz için konuyu buraya taşıdığımızı ifade etmek istiyoruz.

⁹¹ Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 3a.

⁹² Zihni mücâveret hakkında İsmâil el-Konevî (ö. 1195/1781) der ki: Bazıları bunu şöyle izah eder: (Müşâkelede) mecaza kapı aralayan şeyin hayaldeki mücâveret olması mümkündür. Mesela cübbe ve gömleğe (dikilmesine) çok ihtiyaç duyan bir adamın zihnine -ki çok ihtiyaç duyduğu için zaten bunları düşünmektedir- "Söyle bize! Ne istersen sana onu güzelce pişirelim." denilerek "dabh/pişirme" eylemi getirilince adam pişirme ve dikme arasında hayalinde bir yakınlık kurar. İşte bu durumda dikmeyi pişirme ile ifade etmesi mümkün olur ve: "Siz bana bir gömlek ve cübbe pişirin." deyiverir. Bk. İsmâüddin İsmâil b. Muhammed, *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsîri'l-İmâm el-Beyzâvî*, 3/19. Konevî bu görüşü kimden aldığını söylememekte ancak görüş sahibinin *el-Mutaavvel'e* hâşiyesi olduğunu bildirmektedir.

hâşiyede sarahaten bu görüşte olduğunu iddia etmektedir.⁹³ Ancak ifade etmek gerekir ki Teftâzânî'nin bu hâşiyede Seriyüddin'in dediği gibi sarih bir ifadesi mevcut değildir. Bilakis Teftâzânî müşâkelede alâkanın net olmadığını söylemekte ancak: "Sanki onlar zikirde müsâhabeti alâka saydılar." demektedir.⁹⁴

Lafızların delaleti, fıkıh usulünün konularından olduğu için bu tartışmaya usûl kitaplarında da rastlanmaktadır. Örneğin *Hâşiyetü'l-Attâr*'da el-müsâhabetü fi'z-zikr alâkasının ancak lafızların isti'mâlinden sonra husûle geleceğine dikkat çekilmiş; bu takdirde de mecâzın üzerine binâ edileceği alâka henüz mevcut olmadığı için konunun tartışıldığından bahsedilmiştir. Buna verilen cevap ise mütekellimin bir şeyden bahsederken elbette iki lafız arasında zihninde bir müsâhabet oluşturacağı şeklindedir.⁹⁵ Yine aynı eserde müellif mücâveretin birçok şeyi içine alan umumi bir kavram olup müstakil bir alâka sayılmasının doğru olmadığı şeklindeki yorumların akabinde Kemalpaşazâde'nin: "Belâgatçıların zikirde müsâhabet derken kasıtları lafızların medlüllerinin müsâhabetidir ve bunun mercii zihindeki mücâveretleridir." sözlerine yer vererek mücâveretin tek başına alâka sayılmayacağı görüşünü desteklemeye çalışır gibi görünmektedir.⁹⁶

Burada son olarak Seriyüddin'nin zihnî mücâveret hakkında yaptığı müdellel izaha yer verilecektir. Çünkü bu, konuyla ilgili görüşlerin genel bir değerlendirmesi niteliğindedir. Şöyle ki Seriyüddin'e göre zihnî mücâveret tahkiken ya da takdiren zikrî müsâhabet olmaksızın kesinlikle alâka kabul edilemez. Çünkü hayal ilgili ilgisiz birçok şeyi birbirine mücâvir hale getirebilir. Bu yüzden akl-ı selim bunun fesadına hükmeder.⁹⁷

Zihnî mücâveretin, zikrî müsâhabetin bir şartı veya bir parçası olduğunu söylemekse ona göre boş laftır. Zira zihnî mücâveret isti'mali sahih hale getirmeye uygun değildir. Onu sahih hale getirecek olan ancak zikrî müsâhabettir. Dolayısıyla konuya dahil olmayan bir unsuruna itibara almak doğru yoldan sapmaktır.⁹⁸

⁹³ Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 2a.

⁹⁴ Sa'düddîn et-Teftâzânî, "Hâşiyetü't-Teftâzânî 'alâ Şerhi Muhtasari'l-müntehâ'l-usûli li İbni'l-Hâcib", *Şerhu Muhtasari'l-müntehâ'l-usûli li İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 1/537.

⁹⁵ Hasan el-Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr 'alâ Cem'î'l-cevâmi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/426.

⁹⁶ Hasan el-Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr*, 1/415.

⁹⁷ Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 3a.

⁹⁸ Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 3b.

Alâkanın isti'malden önce gelmesi gerektiği düşüncesine verilecek cevap ise ona göre basittir. Çünkü sonradan gelecek olan şey lafzın varlığıdır ancak onun mülahazası zaten mevcuttur. Bu yüzden isti'malden sonra ortaya çıkması beklenen mücâveretin isti'mal anında var olduğunun düşünülmesi caizdir. Şöyle ki bir şeyin hariçte, zihinde, lafızda ve yazıda bir varlığı söz konusudur. Konuşan kişi iki mânâyı zihnî varlık anında mülahaza edip lafzî varlıkta mücâvir olacaklarını düşündüğünde bunlara lafzî vücuttaki mücâveretleri esnasında müteşâkil olmaları için benzer iki elbise giydirir. Mesela konuşan kişi meyve suyunda şarap olma yetisini mülahaza eder ve onu şarap anlamında kullanır. Kısacası lafzî mücâveret zihnî varlıkta bi'l-kuvve olarak –meyve suyunda şaraplığın vucûd-ı zihnîde bi'l-kuvve bulunduğu gibi- mevcuttur. Böylesi lafızda bi'l-kuvve hâsıl olan mücâveret alâka olabilir.⁹⁹

Özetleyerek verdiğimiz bu açıklamalarıyla Seriyüddin, müsâhabetin derinlemesine düşünüldüğünde mücâverete ihtiyaç bırakmadığını, zira müsâhabetin zımnında mücâveretin zaten bulunduğunu ifade etmeye çalışıyor gibidir.

Zihnî mücâveret hakkındaki bu açıklamalardan sonra tekrar eleştirilere geri dönebiliriz.

Kemalpaşazâde müşâkeleyle alâkalı olarak Cürçânî'ye (ö. 816/1413) de tenkitte bulunmaktadır. Şöyle ki o, Mâide 116. âyette: "تعلم ما في نفسي ولا أعلم ما في نفسك" şeklinde geçen 'nefs' kelimesinin Allah Teâlâ'ya nispetini –bununla hakikatte zât kastediliyor olsa bile- doğru bulmamaktadır. Ona göre bu nispeti sahih kılacak olan tek unsur müşâkeledir.¹⁰⁰

Kemalpaşazâde böyle bir yaklaşımın merdûd olduğu kanısındadır. Çünkü Âl-i İmrân 33. âyette: "O sizi nefsinden sakındırmaktadır." ifadesi geçmekte ve Hz. Peygamber de: "Ben seni gerektiği gibi övemem. Sen kendi nefsini övdüğün gibisin." buyurmaktadır.¹⁰¹

Cürçânî'nin 'nefs ile hakikatte zât kastedilse bile' sözü de yine Kemalpaşazâde'ye göre problemlidir. Zira 'zât' kelimesinin Allah'a nispeti mâna cihetinden mahzurlu ise bunun müşâkele yoluyla kullanılması da mahzurlu sayılmalıdır. Kaldı ki bu görüşte olan kimse yoktur. Şayet bu mahzur lafız/şekil cihetinden ise bunun müşâkele yoluyla kullanılması da mahzuru

⁹⁹ Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 3a-b.

¹⁰⁰ Bk. Yüksel Çelik, *es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî'nin el-Misbâh fi Şerh el-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Edisyon Kritik)*, (İstanbul: Marmara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 730. Benzer ifadeler için Bk. Taftâzânî, *Sharh al-qism al-thâlith min Miftâh al-'ulûm*, 314b.

¹⁰¹ İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkiki'l-müşâkele", 4/153.

ortadan kaldırmayacaktır.¹⁰² Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) de bu hususta Kemalpaşazâde gibi düşünmektedir.¹⁰³ Konu hakkında ciddi çalışmaları bulunan Âdem Yerinde, Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) bu görüşünün nefis kelimesiyle Allah'ın zâtının kastedilmesinin ancak müşâkele yoluyla olabileceğini iddia edenlere reddiye olduğu düşüncesindedir ve o reddiye muhatap olanların Cürcânî ve sonraki belagatçılar olduğuna işaret etmiştir.¹⁰⁴

Bu noktada Seriyüddin de Cürcânî'yi nefis kelimesinin zât anlamında kullanılsa bile müşâkele olmaksızın caiz olmayacağını söylediği için eleştirir. Ancak Maide 116. âyet özelinde müşâkeleye başvurmaksızın: "Ben senin zâtında olanı bilmem." şeklindeki bir ifadenin hoş olmayacağı görüşünde Teftâzânî'ye katılmaktadır.¹⁰⁵ Seriyüddin burada her ne kadar mâna açısından bazı teviller mümkün olsa bile lafzî olarak "لا أعلم ما في ذاتك" tarzında bir ifadenin lafzen de uygun durmadığına, dolayısıyla burada müşâkeleyi devreye koymaktan başka bir hal çaresi bulunmadığına vurgu yapar. Devamında ise: "Burada müşâkelenin lafzın şenaatini ortadan kaldırmayacağı sözünün reddi zevk-i selimin şahitliğine havale edilir." cümlesini kurarak lafzın daha zarif olması noktasında müşâkeleye razı olmayan Kemalpaşazâde'yi zevk-i selimden uzak olmakla itham ettiğine şahit olunmaktadır.¹⁰⁶

3. KEMALPAŞAZÂDE'NİN MÜŞÂKELE ÖRNEĞİ OLARAK KABUL EDİLEN ÂYETLERE YAKLAŞIMI

Bu başlık altında Kemalpaşazâde'nin müşâkele içerdiği düşünülen âyetler hakkındaki görüşlerine yer yerilecektir. Bundan maksat Kemalpaşazâde'nin bir müfessir olarak hangi şartlarda müşâkeleyi dikkate aldığını göstermektir.

Bu anlamda ilk olarak Kemalpaşazâde'nin te'vil noktasında müşâkeleye hiç itibar etmediği âyetler incelenecektir.

3.1. Müşâkeleyi İtibara Almadığı Âyetler

Bakara 194. âyetteki i'tidâ¹⁰⁷ lafzı Kemalpaşazâde'ye göre müşâkelenin misali değildir. Çünkü اعتداء' herhangi bir sınırı aşmak anlamında olup zulmün aksine her zaman zemmedilen bir davranış değildir. Zulümse bir şeyi hak etmediği yere koymaktır ki her hâlükârda bu mezmûmdur. Mesela: "Sana kim

¹⁰² İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkîki'l-müşâkele", 4/153.

¹⁰³ Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *Tefsîru Ebi's-Su'ûd (el-müsemma) İrşâdu akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kurâni'l-kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 3/115.

¹⁰⁴ Yerinde, "Dil ve Belâgat Yönünden Ebüssuûd Efendi'nin Tefsiri", 258, 259.

¹⁰⁵ Teftâzânî, *Hâşiyetü'l-Keşşâf*, 256b.

¹⁰⁶ Seriyüddin, *Risâle fi'l-müşâkele* (Amcazade Hüseyin Paşa, 305), 6b.

¹⁰⁷ "فمن اعتدى عليكم فاعتدوا عليه."

zulmederse sen de ona zulmet.” sözü ancak müşâkele yoluyla kullanılabilir. Ancak mezkûr âyette durum böyle değildir.¹⁰⁸

Yine Âl-i İmrân 54. âyette Yahudiler’in tuzak kurdukları ancak Allah’ın da tuzak kurduğu ve onun tuzak kuranların en hayırlısı olduğundan bahsedilmektedir. Kemalpaşazâde bu tuzağın Allah’ın Hz. İsa’yı hileyle öldürmeye çalışanlara karşın onu göğe yükseltmesi olduğunu söyler ve bu görüşünü Râğıb el-İsfahânî’nin şu sözleriyle destekler: “Tuzak bir işin hakikatine tam olarak vakıf olmayan kişiye o işin zıddını göstermektir. Tuzak ve hileyle çirkin bir işi gerçekleştirmeye çalışan kişi makbul değildir ancak bu yolla güzel bir şeyi gerçekleştiren memduhtur.”¹⁰⁹ Dolayısıyla mekrin de keydin de Allah’a isnadında Kemalpaşazâde’ye göre problem yoktur. Bu sebeple mekrin ancak mukâbele ve izdivaç sanatı düşünülerek Allah’a isnad edilebileceğini düşünen kişi ona göre vehim içerisindedir ve sanki onun ‘أفأمنوا مكر الله’ (Araf 99) âyetinden haberi yok gibidir.¹¹⁰ Ona göre âyetteki: “Onlar Allah’ın mekrinden eminler mi?” ibaresi ‘onların aniden, istidrâcen hissettirmeden ahzedilmesi, cezalandırılması’ anlamındadır ve bu bir istiâredir.¹¹¹

3.2. Güçlü Mecazları Müşâkeleye Öncelediği Âyetler

Bir önceki başlık altında zikredilen âyetlerde bağlama itibarla hakikî anlamdan yola çıkan müellifin bunun mümkün olmadığı durumlarda alâkası güçlü mecazları müşâkeleye öncelediği görülmektedir. Mesela Bakara 14.-15. âyetlerde münafıkların Müslümanlarla alay etmelerinden ve Allah Teâlâ’nın da onlarla alay ettiğinden lafzen bahsedilmektedir.¹¹² Buradaki istihzânın

¹⁰⁸ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrû İbn Kemalpaşa*, 2/52.

¹⁰⁹ İsfahânî Kemalpaşazâde’nin almadığı kısımda görüşünü şöyle delillendirmektedir: “Dolayısıyla bu yolla güzel bir maksadın peşine düşen kişinin övülmesi sahihtir. Bu nedenle bazı âlimler: ‘إن الله يبدعنا عن النار كما يبدع الصبي أبوه من المضار’ / ‘Allah bizi, babanın çocuğunu sıkıntudan bir şekilde kurtarması gibi ateşten kurtaracaktır.’ demişlerdir.” Bk. Râğıb el-İsfahânî, *Ebûl-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed, Tefsîru’r-Râğıb el-İsfahânî*, thk. Muhammed Abdulaziz Besyûnî (Mısır: Câmîatu Tantâ, Külliyyetü’l-edeb, 1420/1999), 1/ 409.

¹¹⁰ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrû İbn Kemalpaşa*, II, 301, 302. Kemalpaşazâde’nin yukarıdaki açıklamalarında bu kelimenin ancak mukabele ve izdivaç tarikiyle Allah’a nispetini mümkün gören Beyzâvî’ye (ö. 685/1286) bir gönderme yaptığı değerlendirilebilir. Şu kadar var ki Beydâvî de Kemalpaşazâde gibi Âraf 99. ayeti istiâre olarak görmekte ve ‘beklenmedik bir şekilde kulu cezalandırma’ anlamı vermektedir. Bk. Beydâvî, *Tefsîru’l-Beydâvî*, 1/351.

¹¹¹ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrû İbn Kemalpaşa*, 4/111. Şunu da ifade etmek gerekir ki mekr kelimesini asli anlamında kullanmakta beis olmadığını göstermek için İsfahânî’den nakil yapan müellifin bu görüşünün güçlendirmek için referans verdiği Âraf 99. ayetin tefsirinde kelimenin istiâre yoluyla farklı anlamda kullanıldığını söylemesi akılda soru işareti bırakmaktadır.

¹¹² وَإِذَا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ. اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ

Allah'a nispeti Kemalpaşazâde nazarında istiâre-i tebe'iyeye kabilindedir.¹¹³ Tevbe 79. âyette geçen "سخر الله منهم" ibaresi de böyledir.¹¹⁴

Kemalpaşazâde'nin 'denildi ki' diyerek zayıflığına işaret ettiği ikinci görüşe göre âyetin manası: "Allah ahirette alaylarının karşılığını onlara gösterecektir." şeklindedir. Çünkü Arapların adetlerinden biri yapılan işe verilecek olan karşılığı yine o işin ismiyle (ibtidâ)¹¹⁵tesmiye etmeleridir. Amr b. Külsüm'ün "ألا لا يجهلن قوم.....فنجهل" derken yaptığı budur. Yine "وجزاء سيئة سيئة" âyetinde de durum aynıdır ve bu, müşakelenin dışında hususi bir mecaz (tevessu' mahsûs) türüdür.¹¹⁶

Bakara 26. âyette¹¹⁷ geçen 'istihyâ' tabirinin Allah'a nispeti ise Kemalpaşazâde'ye göre temsil yoluyla yapılmış bir mecazdır. Burada mâna: "Allah, küçük oldukları için bu tür varlıklarla misal vermektan kaçınan birinin yaptığı gibi kaçınacak değildir." şeklindedir. Kemalpaşazâde burada istihyâ lafzının mukâbele ve cevabın soruya uyumu yoluyla gelmiş olmasını da caiz görür. Yani buradaki istihyâ kâfirlerin: "Muhammedin rabbi sivrisinek ve örümceği misal vermektan hayâ etmez mi?" demelerine cevaben: "Muhakkak ki Allah hayâ etmez." tarzında bir karşılıktır. Bu, Arapların müşâkele/ses benzerliği gözetilerek yapıldığı için sevdikleri ve hoşlandıkları eşsiz bir sanat, ilginç bir ifade tarzıdır.¹¹⁸

Ahzâb 53. âyette geçen¹¹⁹ "istihyâ" tabirinde de ilk olarak (muhtemelen istiâreyi kastederek) mecaz olduğunu söylemiş ikinci görüş olarak ise bunun: "Bana bir cübbe ve gömlek pişirin." tarihiyle söylendiğine işaret etmiştir.¹²⁰

¹¹³ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrû İbn Kemalpaşa*, 1/73.

¹¹⁴ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrû İbn Kemalpaşa*, 4/410.

¹¹⁵ Burada Kemalpaşazâde'nin kullandığı 'ibtidâ' tabirini daha iyi anlamak için el-Hereri'nin konuya ışık tutan şu izahına yer vermek yerinde olacaktır: "وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لِيُصْرَفَهُ اللَّهُ" âyetinde zulme karşılık olarak verilen cezanın zulm etme şeklinde ifade edilmesinin sebebi müşâkeledir. Nitekim: "Bir kötülüğün karşılığı yine bir kötülüktür." ve "Kim size karşı haddi aşarsa siz de ona karşı haddi aşın." âyetlerinde de durum budur. Ya da bu örnekler mecâz-ı mürsel kabilinden olup cezanın ibtidâ olarak isimlendirilmesinin sebebi önce yapılan şeyin sonrakine yani ona verilecek olan cezaya sebep olmasıdır. Bu, sebebin müsebbebin ismiyle isimlendirilmesi tarzında bir mecâz-ı mürseldir. Çünkü ibtidâen yapılan iş (ceza)ı gerektiren fiil) cezanın sebebidir." Bk. Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Uremî el-Alevî el-Hereri, *Tefsîru hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, nşr. Hâşim Muhammed Ali b. Huseyn Mehdî (Beyrut: Dârü Tavki'n-Necât, 1421/2001), 18/402.

¹¹⁶ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrû İbn Kemalpaşa*, 1/73.

¹¹⁷ "إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَغُؤْنَا فَمَا تَوْفِيقًا"

¹¹⁸ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrû İbn Kemalpaşa*, 1/ 122.

¹¹⁹ "إِنَّ دَلِيلَكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ"

¹²⁰ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrû İbn Kemalpaşa*, 8/ 275.

Burada Kemalpaşazâde müşâkeleyi açıkça zikretmemiş ancak onun en meşhur örneğine atıfta bulunmuştur.

Bu değerlendirmelerinde görüldüğü üzere Kemalpaşazâde istihzâ ve istihyâ gibi fiillerden Cenab-ı Allah'ı tenzih noktasında müşâkeleyi ilk sıraya koymamıştır. Bunun nedeni kanaatimizce istiare ve mecâz-ı mürseli daha sağlam mecazlar olarak görmesidir. Nitekim o prensip olarak bunların olduğu yerde müşâkeleye gidilmesini uygun görmemektedir. Örneğin Nur 45. âyette¹²¹ karnı üzerinde sürünerek ilerleyen yılan ve balık gibi varlıkların bu hareketinin meşy kelimesi ile ifade edilmesi ona göre istiaredir. Çünkü bu hareket onlar için yürüme yerine geçmektedir. Müşâkele ise başka bir ifade tarzı olup istiarenin sahih olduğu yerde ona müracaat edilmez.¹²² Bu görüşüyle Kemalpaşazâde hemen hemen aynı ifadelerle burada istiâre ya da müşâkele¹²³ olduğu görüşünde birleşen Zemahşerî, Nesefî,¹²⁴ Beydâvî¹²⁵ ve Ebüssuûd Efendi¹²⁶ gibi âlimlerden ayrılmaktadır.

Yine müfessirler tarafından müşâkeleye hamledildiği halde Kemalpaşazâde'nin kinâyeye üzerine bina edilmiş mecaz dediği âyetler de vardır. Örneğin Ebüssuûd Efendi'nin müşâkele yoluyla Allah'a isnat edildiğini söylediği¹²⁷ 'nisyân', Kemalpaşazâde tarafından müşâkele değil kinâyeye üzerine bina edilmiş mecaz olarak değerlendirilmiştir.¹²⁸ Şöyle ki: "نسوا الله فسيهم"¹²⁹ ifadesi ilkinde kinaye, ikinci de ise el-mecâzül-müteferri'a 'ale'l-kinâyeye türünden bir mecazdır ki bunun anlamı Kemalpaşazâde'de mecâz-ı mürselin asli olmayan ikinci çeşididir. Kemalpaşazâde bu tabiri kinaye olduğu halde Allah'a nispeti mümkün olmayan kelimeleri ifade etmek için kullanmaktadır.¹³⁰

Âl-i İmrân 31. âyette¹³¹ geçen 'Allah'ın sevmesi' ise razı olma ve kendisine yaklaştırma gibi anlamlara gelmekte olup bu mânaların 'sevmek'le ifade

¹²¹ "فسيهم من يمشي على بطنه ومشيهم من يمشي على رجليه ومشيهم من يمشي على أذنيه"

¹²² İbn Kemalpaşa, *Tefsîrü İbn Kemalpaşa*, 7/284. Ayrıca bk. İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkiki'l-müşâkele", 4/154.

¹²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/312-313.

¹²⁴ Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl)*, 2/512.

¹²⁵ Beydâvî, *Tefsîru'l-Beydâvî*, 2/128.

¹²⁶ Ebüssuûd, *Tefsîru Ebî's-Sü'ûd*, 6/185.

¹²⁷ Yerinde, "Dil ve Belâgat Yönünden Ebüssuûd Efendi'nin Tefsiri...", 265.

¹²⁸ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrü İbn Kemalpaşa*, 4/394.

¹²⁹ Tevbe Suresi 9/67.

¹³⁰ Bk. İbn Kemalpaşa, "Risâle fi 'ilmi'l-beyân", 4/86 (dipnot 1).

¹³¹ "قل إن كنتم تحبون الله فاتبعوني يحببكم الله"

edilmesi ise Kemalpaşazâde nazarında istiâre veya (ve)¹³² müşâkele yoluyla kurulan mecaz bağlantısından kaynaklanmaktadır.¹³³ Bu noktada Kemalpaşazâde ifadenin istiare yoluyla kullanıldığına net olarak kanaat getirememiş olmalı ki müşâkele ihtimalini de itibara almıştır.

3.3. Müşâkeleyi İlk Sıraya Koyduğu Âyetler

Tüm bunların yanında onun doğrudan müşâkeleyi kullanarak tahlil ettiği âyetler de bulunmakta olup Bakara 237. âyet¹³⁴ bunlardan biridir. Âyette birinci 'afv' boşanan kadının hak ettiği mehirinden kendi rızasıyla vazgeçmesini ifade ederken ikinci 'afv'da boşayan kocanın mehrin tamamını kadına vermesi kastedilmektedir.¹³⁵ Yani 'Afv' kelimesinin bu anlamda kullanılması hemen öncesinde gelen ancak manası farklı olan kelimeye müşâkil olmasındandır.

Yine Hûd 38. âyette¹³⁶ mâna: "Siz nasıl ki bizi cahiller olarak görüyorsunuz biz de size aynı gözle bakıyoruz, sizin cahil olduğunuzu düşünüyoruz." şeklindedir ve bu müşâkeleden kaynaklanmaktadır.¹³⁷

Nahl 17. âyette¹³⁸ kural gereği âkıl varlık için kullanılan 'من' ism-i mevsûlünün akılsız varlıklar olan putlara işaret ediyor olmasının sebebi de Kemalpaşazâde'ye göre müşâkelenin gözetilmesi olabilir.¹³⁹

Diğer yandan Sebe 16. âyette geçen: "وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتِينَ" ifadelerinde Kemalpaşazâde'nin tabiriyle 'müşâkele mea't-tehekküm' vardır.¹⁴⁰ Kanaatimizce o burada müsâhabettten dolayı müşâkeleyi düşünmüş, bununla birlikte ikinci cenneteyn kelimesi harabe bahçelere işaret ettiği için burada tehekküm bulunduğuna dikkat çekmek istemiştir.

¹³² Muhakkikin dipnotunda 'veya' şeklinde bir nüsha farkı mevcuttur. Kanaatimizce burada 'veya' olması daha uygundur. Zira görebildiğimiz kadarıyla Kemalpaşazâde daha güçlü bir alâka varsa müşâkeleyi tercih etmemekte ya da başka bir mecaz varken müşâkeleyi bu mecazı güzelleştirmek ve saire maksatlarla kullanmaya sıcak bakmamaktadır. Bk. İbn Kemalpaşa, "Risâle fi tahkiki'l-müşâkele", 4/154.

¹³³ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrî İbn Kemalpaşa*, 2/276.

¹³⁴ "وَأَنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَرْصَتْهُمَا مَا فَرَضْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَخَفُوا أَوْ يَخَفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عَقْدَةُ الزَّكَاحِ"

¹³⁵ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrî İbn Kemalpaşa*, 2/138.

¹³⁶ "قَالُوا إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ"

¹³⁷ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrî İbn Kemalpaşa*, 5/153. Daha önce geldiği üzere Tevbe 79. âyette geçen "سَخَّرَ اللَّهُ مِنْهُمْ" cümlesini istiâre-i tebeyye olarak gören Kemalpaşazâde buradaki alayı ise müşâkeleye hamletmiştir. Bunun sebebi kanaatimizce âyetlerin farklı bağlamlarda gelmesi ve müellifin kelimeye her bir âyette farklı bir mâna yüklemesidir.

¹³⁸ "أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَا لَا يَخْلُقُ"

¹³⁹ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrî İbn Kemalpaşa*, 6/24.

¹⁴⁰ İbn Kemalpaşa, *Tefsîrî İbn Kemalpaşa*, 8/313.

Kemalpaşazâde'nin müşâkeleyi kabul ettiği mezkûr âyetlere bakıldığında bunlarda hakiki anlamın uygun düşmediği, bununla beraber kuvvetli mecazların da Kemalpaşazâde tarafından düşünülmediği anlaşılmaktadır.

Özetle, Kemalpaşazâde'nin gözünde müşâkelenin âyetleri te'vil maksatlı kullanılmasının en son ve en zayıf yöntem olduğunu değerlendirmek mümkündür. Çünkü o, ilk olarak lugavî anlama yönelmekte, bunun mümkün olmadığı yerlerde mecâz-ı mürsel ya da istiâreyi önceleyerek müşâkeleyi sona bırakmakta, hatta bu mecazlara ait alâkalarla müsâhabetin beraberce düşünülebileceği görüşünü de kayda değer bulmamaktadır.¹⁴¹ Ancak onun, müşâkelenin kullanımı hakkındaki bu yaklaşımlarını özellikle Allah Teâlâ'ya isnad edilen fiillerde ön plana çıkardığı göz ardı edilmemelidir. Bu da onun müşâkeleyi âyetleri te'vilde koşulsuz olarak kullanılabilir düzeyde muhkem bir sanat olarak görmediğini düşündürmektedir.

SONUÇ

Kemalpaşazâde'ye göre müşâkele tartışmasız bir mecaz çeşididir. Onun: "Müşâkele sanatı müsteâr lehînin müsteâr minhin beraberinde ya da müsteâr minhin müsteâr lehînin beraberinde getirilmesi üzerine kurulmuştur." ifadeleri müşâkeleyi bir nevi istiare olarak gördüğüne ancak müsâhabet alâkası sebebiyle onu istiareden ayırdığına delalet etmektedir. Ayrıca ona göre müşâkele mecazî anlamın yanında hakiki anlamın kastedilmesinin müteazzir olduğu mecaz türüne girmektedir.

Diğer yandan o Teftâzânî'nin de müşâkeleyi bir mecaz olarak gördüğünü düşünmüş ve onun bazı ifadeleri üzerinden bunu izah etmeye çalışmıştır. Siyalkûtî (ö. 1067/1657) ise el-Mutavvel hâşiyesinde müşâkelenin mecaz olmadığını savunarak Teftâzânî'ye, dolayısıyla da Kemalpaşazâde'ye cevap vermiş olmaktadır. Çünkü Siyalkûtî'ye göre lafız bir elbise gibidir ve müşâkele mânânın elbise değiştirmesidir. Mecaz olması için ise lafzın bir mânadan başka bir mânaya nakledilmesi gerekir. Taşköprîzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) de benzer bir yaklaşımla müşâkeleyi mecaz saymamıştır.

Kemalpaşazâde'nin müşâkeleyi ele alış biçimi daha ziyade eleştiri üzerine kurgulanmıştır. Şöyle ki o, bu anlamda ilk olarak Sekkâkî'yi eleştirmiş, yaptığı tarifin zıt anlamlı lafızlar arasındaki müşâkele örneklerini kapsamadığını söylemiştir. Ancak Seriyüddin ediplerin tarifte ihtisarı tercih ettiklerine ve en yaygın örnekleri itibara aldıklarına işaret ederek Kemalpaşazâde'ye cevap vermiştir.

¹⁴¹ İbn Kemalpaşa, "Risâle fî tahkîki'l-müşâkele", 4/154.

Onun bir diğer eleştirisi de müşâkelede sorular yumağının düğümlendiği yer olan alâka hakkındadır. Bu alâka, Seriyüddin gibi âlimlere göre lafzî müsâhabet iken Hafîd el-Herevî'ye göre zihnî mücâverettir. Ancak Fenârî'nin nazarında müsâhabet aslında zihindeki mücâveretin delili olmakta ve bu anlamda asıl alâka işte bu mücâveret gibi durmaktadır. Kemalpaşazâde ise Teftâzânî'nin ifadelerinden yola çıkarak alâkanın müsâhabet olmakla birlikte bu müsâhabetin sanıldığı gibi lafızlarda değil lafızların medlûllerinde olduğu görüşüne gitmiştir. O, bu müsâhabette zihnî mücâverete de bir rol biçmiş ve medlûllerin müsâhabetinin zihnî mücâveretten neşet ettiğini söylemiştir.

Diğer yandan müşâkele hakkında ciddi bir risale kaleme alan Kemalpaşazâde'nin beklenenin tam aksine tefsirinde müşâkele konusundaki teorik tartışmalara hiç girmediği ve genellikle ilgili âyetleri tahlilde müşâkeleyi ikinci bazen de üçüncü sıraya koyarak ona çok fazla itimat etmediği gözlemlenmiştir. Bu anlamda Kemalpaşazâde'nin müşâkeleyi hakiki mânaya gitmenin ya da istiâre gibi muhkem mecazların olmadığı ya da cevabın soruya uyumu gibi bir durumun düşünülmediği yerlerde son bir tahlil aracı olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

Şunu da ifade etmek gerekir ki Kemalpaşâde'nin konuyla ilgili eleştirileri o dönemde ilim çevrelerinde yankı bulmuş ve Seriyüddin el-Mısrî müşâkeleye dair kaleme aldığı ve henüz yazma halinde bulunan risalesinde Kemalpaşazâde'yi ciddi anlamda eleştirmiştir. Zira o Kemalpaşazâde'yi bazen ediplerin muhtasar ifadelerini fehmedememekle bazen de zevk-i selimden uzak olmakla tavsif etmiş, bu tenkitlerini de yaptığı izahlarla temellendirmeye çalışmıştır.

En nihayetinde ifade etmek gerekir ki kanaatimizce müşakelenin alâkası etrafında dönen tartışmada görüş beyan edenlerin hemen hepsi aynı sonuca gitmeye çalışmakta fakat bunu vâkıf oldukları ilimlerin onlara sağladığı düşünce zenginliği içerisinde farklı argümanlarla ifade etmektedirler. Çünkü her birinin gayesi çok eskiden beri Arap dilinde kullanılan ancak daha sonra müşâkele ismini alan bu ifade tarzının sahil bir kullanım olduğunu gösteren çözüme ulaşmaktır. Bu çözümü bazıları müsâhabet alâkasında bulmuş ancak müsâhabetle izah edemeyeceği örnekler sebebiyle tutarlı olmak için bu müsâhabeti zihnî mücâveretin delili olmakla desteklemeye çalışmıştır. Bazıları da mânaların müsâhabeti görüşüne meyletmiş ve yine bunu sağlama almak için zihnî mücâvereti müsâhabetin menşei konumuna yerleştirmiştir. Kimi de zihnî mücâveretin alâka kabul edilmesinin mümkün olmadığını, bu yüzden alâkanın ancak zikrî müsâhabet olabileceğini söylerken bu şartlarda

mecazî kullanımının sahih olamayacağı şeklinde gelecek bir itiraza karşı: “Zikrî müsâhabet sonradan gelir ama onun mülahazası konuşan kişinin zihninde zaten vardır. Şu farkla ki bu zihnî varlık isti‘mal ile birlikte haricîteki varlığa dönüşmüştür.” mânasındaki cevabını hazırlamış ve bahsi geçen diğer izahlara mefhum itibariyle yaklaşmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahim b. Ahmed el-Abbâsî. *Meâhidü't-tensîs 'alâ şevâhidü't-Telhîs*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1367/1947.
- Ahmed Feyzî el-Çorûmî. *el-Fevâidü'l-Feyziyye 'ale'r-Risâleti'l-Emîniyye*. Çorum: Hasan Paşa İl Halk Ktp., 2368, 1b-95b.
- Antâkî, Mahmud. *Şerh-i Alâka*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1274/1858.
- Attâr, Hasan. *Hâşiyetü'l-Attâr 'alâ Cem'î'l-cevâmi'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Arslan, Adnan. “Zemahşeri'nin Keşşaf Tefsiri Özeline Müşâkele Üslubu”. *Edebalı İslamiyat Dergisi* 2/3 (Mayıs 2018), 125-136.
- Ateş, Avnullah Enes. “Bir Tercüme Problemi Olarak Kur'an'da Müşâkele Üslubu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (Haziran 2017), 109-128. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyyat.333331>
- Beydâvî, Kâdî Nâsiruddîn. *Tefsîru'l-Beydâvî (el-müsemmâ) Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 2 Cilt. İstanbul: Dersaadet Kitapevi, ts.
- Bulut, Ali. *Belâgat-i Müyessera Meânî, Beyân, Bedî'*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Cebr İbrâhîm Berrî. “Risâle fî taksîmî'l-mecâz li İbn Kemâlpaşa dirâseten ve tahkîken”. *Dirâsâtü 'ulûmî'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye* 38/2 (2011), 491-515.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık el-Gamhâvî. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-'Arabiyye, 1412/1992.
- Çelik, Yüksel. *es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî'nin el-Misbâh fi Şerh el-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Edisyon Kritik)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Çifçi, Mehmet Faruk. *Arapzâde Muhammed Nuri Efendi ve Emîniyye Risalesi*. Ankara: Fecr Yay., 2017.
- Durmuş, İsmail. “Müşâkele”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/154-155. İstanbul: TDV. Yay., 2006.
- Ebüsuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *Tefsîru Ebi's-Su'ûd (el-müsemmâ) İrşâdu akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ânî'l-kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Eliaçık, Muhittin. “Bazı Belâgat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanım ve Tasnifi”. *Sosyalbilimler Dergisi* 3/2 (Temmuz 2013), 6-15.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd.. 10 Cilt. İstanbul: Aziz Dağıtım, ts.

- Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed. *Fusûlu'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâ'îl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971.
- Güllüce, Veysel. "Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2006), 41-62.
- Hafâcî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer Şihâbüddin. *İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî alâ Tefsiri'l-Beyzâvî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts..
- Hererî, Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Uremî el-'Alevî. *Tefsîru hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*. nşr. Hâşim Muhammed Ali b. Huseyn Mehdî. 30 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1421/2001.
- Herevî, Hafîd'ü't-Teftâzânî Seyfüddin Ahmed b. Yahya. *Hâşiyeye 'ale'l-Muhtasar*. Manisa: İl Halk Ktp., Akhisar Zeynelzâde Koleksiyonu, 5971, 1b-43b.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbn Kemalpaşa, Şemsüddin b. Ahmed b. Süleyman. *Tefsîru İbn Kemalpaşa*. thk. Mâhir Edîb Habûş. 9 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1439/2018.
- İbn Kemalpaşa, Şemsüddin b. Ahmed b. Süleyman. "Risâle fi Envâi'l-mecâz". thk. Huseyn el-Esved. *Mecmû'u Resâili 'Allâme İbn Kemalpaşa*. 4/67-87. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- İbn Kemalpaşa, Şemsüddin b. Ahmed b. Süleyman. "Risâle fi tahkiki'l-müşâkele". thk. Huseyn el-Esved. *Mecmû'u Resâili 'Allâme İbn Kemalpaşa*. 4/141-155. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- İbn Kemalpaşa, Şemsüddin b. Ahmed b. Süleyman. "Risâle fi 'ilmi'l-beyân". thk. Huseyn el-Esved. *Mecmû'u Resâili 'Allâme İbn Kemalpaşa*. 4/233-291. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- İsâmüddin, İsmâil b. Muhammed. *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsîri'l-İmâm el-Beyzâvî*. thk. Abdullah Mahmut Muhammed Ömer. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbnü's-Sâiğ, Seriyüddin Muhammed b. İbrâhim ed-Derûrî. *Risâle fi'l-müşâkele*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin Paşa, 305, 1b-8a.
- İbnü's-Sâiğ, Seriyüddin Muhammed b. İbrâhim ed-Derûrî. *Es'ile ve Cevâbât*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, 1180, 136b-149b.
- Ayet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Yaşar Kandemir vd. İstanbul: İFAV, 2010.
- İbrâhim Mustafa vd. *el-Mu'cemü'l-vasît*. 2 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Kazvîni, el-Hatîb Celâlüddîn Muhammed b. Abdîrrahman. *el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003/1424.
- Kazvîni, el-Hatîb Celâlüddîn Muhammed b. Abdîrrahman. *et-Telhîs fi 'ulûmi'l-belâğa*, nşr. Abdurrahman el-Bargûgî. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1904.
- Kumaş, Ali-Muharrem Yılmaz. "Sihriyetin Oluşmasında Zinanın Etkisi". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 /2 (Aralık 2017), 51-68.
- Marulcu, Hasan Tefvik. "Kur'ân'da Edebî Bir Üslup Olarak Tehekküm ve Müşâkele -Kelâm Açısından Bir Değerlendirme-" *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2017/4), 327-338.
- Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fadlullah b. Muhibbiddîn b. Muhammed el- Muhibbî. *Hulâsâtü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşar*. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284.

- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl)*. thk. Yusuf Ali Bedevî-Muhyiddîn Dîb Mutû. 3 Cilt. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2005/1426.
- Özdemir, İbrahim. *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık Vaz'îlminin Temel Meseleleri*. İstanbul: İz Yay., 2006.
- Râğîb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *Tefsîru'r-Râğîb el-İsfahânî* (1. Cilt). thk. Muhammed Abdulazîz Besyûnî, Mısır: Câmîiatu Tantâ Külliyyetü'l-edeb, 1420/1999.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî, *Sahîhu Ebî 'Abdillâh el-Buhârî bi şerhi'l-Kirmânî*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2. Basım, 1401/1981.
- Saraç, M. A. Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*. İstanbul: Gökkuşbu, 9. Basım, 2011.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb, Yûsuf b. Muhammed b. Alî. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1435/2014.
- Siyalkûtî, Abdulkâhîm. *Hâşiyetü's-Siyalkûtî 'alâ kitâbi'l-mutavvel* (1. Cilt). Kum: Menşûrâtü'ş-Şerîf er-Radî, ts.
- Soysaldı, Mehmet. "Kur'an-ı Kerim'de Müşâkele Sanatı". *İslami Araştırmalar Dergisi* 28/1 (2017), 1-11.
- Taşköprîzâde, Ahmed b. Mustafa. *Şerhu'l-Fevâidü'l-Ğiyâsiyye min 'ilmeyi'l-beyân ve'l-bedî'*. İstanbul: Daru't-Tibâ'ati'l-Âmira, 1312/1896.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. "Hâşiyetü't-Teftâzânî 'alâ Şerhi Muhtasari'l-müntehâ'l-usûli li İbni'l-Hâcib". *Şerhu Muhtasari'l-müntehâ'l-usûli li İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil. 3 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1424/2004.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Hâşiyetü'l-Keşşâf*. İstanbul: Marmara Ü. İlahiyat Fak. Ktp., 1014, 1b-227b.
- Taftâzânî, Mas'ûd ibn 'Umar. *Sharh al-qism al-thâlith min Miftâh al-'ulûm lil-'Allâmah al-Taftâzânî*. Cambridge: The Houghton Library, Harvard Collage Library 139.8, 1b-221a. <https://curiosity.lib.harvard.edu/islamic-heritage-project/catalog/40-990073453990203941> (Erişim 27 Temmuz 2019).
- Tîbî, Şerefüddîn el-Huseyn b. Abdullah, *Fütûhu'l-gayb*. thk. Umer Hasan el-Kıyyâm. 17 Cilt. Abu Dabi: y.y., 1424/2013.
- Turan, Şerafettin. "Kemalpaşazâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/238-240. Ankara: TDV Yay., 2002.
- Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları*. çev. Nurettin Ceviz vd. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2013.
- Yerinde, Âdem. "Belâgat İlminde Müşâkele Sanatı". *Usûl İslam Araştırmaları* 30 (Aralık 2018), 7-30.
- Yerinde, Âdem. "Dil ve Belâgat Yönüyle Ebüssuûd Efendî'nin Tefsiri İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l- Kitâbi'l-Kerîm -Müşâkele SanatıÖrneğinde-". *Usûl İslam Araştırmaları* 26 (Temmuz 2016), 241-276.
- Yıldırım, Abdullah. "Vaz' İlmi". *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 425-451. İstanbul: İsam Yay., 2015.
- Yılmaz, Salahattin. *Kur'an'da Müşâkele Sanatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidü't-tenzîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd.. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1418/1998.